

РАДОМИР СТАНИЋ

**ГРАДИТЕЉСТВО И СЛИКАРСТВО ИЗ КРАЈА ХVIII И ПОЧЕТКА
XIX ВЕКА У ПРЕДЕЛИМА ОКО ЧАЧКА**

Наша историографија, заснована на критичким научним начелима и методама, одавно је изрекла свој суд о политичким догађајима и личностима првог и другог српског устанка. Овај суд после-ратних година, нарочито посебним поводима, знатно је употпуњен савременим и објективним научним оценама које су произашле из нових истраживања. Посебне књиге и студије, које су се последњих година појавиле као плод систематских и продубљених изучавања појединих догађаја и појава у области политичке и привредне исто-рије Србије с краја ХVIII и почетка ХIX века, значајно су унапре-диле наша научна сазнања о овој епохи. Захваљујући чињеници да се проучавањем овог раздобља бави читав низ еминентних научника, па и тимови истраживача, период првог и другог устанка у нашој историји обележен је сигурним научним поставкама и закључцима који се вероватно дуго неће мењати, нарочито у погледу неких нових осветљења политичких, друштвених и економских односа.

Међутим, када је реч о истраживању и проучавању уметности овог времена, одмах се може рећи да она ни приближно нису пратила

напоре и активности чистих историчара, нити су у било којој етапи свог развоја била у складу са научним, културним и друштвеним потребама и захтевима. Додуше, у појединим фазама развоја наше националне историје уметности као научне дисциплине, нарочито у послератном раздобљу, могли су се уочити племенити и амбициозни покушаји појединих истраживача да се озбиљније и обухватније позабаве проучавањем Карађорђевог и Милошевог времена. Две личности на овом плану имају изузетне заслуге, јер су не само ово културно и уметничко раздобље увели у свет научног истраживања и проучавања, већ су својим досадашњим радом поставили темеље и трасирали праве путеве даљег изучавања уметничких споменика Карађорђевог и Милошевог устанка. Реч је о Миодрагу Коларићу и Павлу Васићу, изванредним познаваоцима уметничких прилика и токова у времену од свиштовског мира 1791. до краја прве владавине кнеза Милоша, тј. до 1839. године. Оба ова историчара готово усамљенички, у време када су њихови савременици ову уметничку и културну епоху у успостављању својих представа о нашој историји уметности скоро искључивали као чињеницу, предузимају прве успешне кораке у елементарном испитивању генезе и развоја градитељских и сликарских схватања и остварења у овом судбоносном и прекретничком историјском раздобљу.

Коларићеви¹ и Васићеви² доприноси данашњем познавању уметничке активности из времена националноослободилачких борби које су предводили Карађорђе и Милош не огледају се само у заснивању и покретању првих теренских и архивских испитивања из којих су резултирала прва глобална познавања уметничке баштине овог доба, а нешто касније успостављање опште слике развоја градитељских и сликарских токова, већ особито у томе што су они својим примером и објављеним студијама дали извештај подстицај историчарима уметности млађе генерације у трагањима, откривањима и изучавању уметничких дела и споменика. Овај подстрек је ипак само делимично имао утицаја на опредељење наших историчара средње и млађе генерације, тако да се изучавањем ове проблематике данас успешно бави само неколико стручњака.

Ако бисмо тражили праве разлоге релативног недостајања интересовања за ову област у нашој историји уметности, могли би да их најпре откријемо у једној распрострањеној и често преовлађујућој, условно да кажемо, естетсколиковној свести и схватању да ова епоха није достигла ни приближно оне уметничке и стваралачке домаћаје у односу на друге наше хронолошко-стилистичке целине уметничког раз-

витка и да у таквој констелацији историјско-уметничких услова истраживачи — превасходно историчари уметности — немају шта да траже. Нема сумње да је у основи тачна констатација да споменици Карађорђевог и Милошевог времена у погледу уметничких вредности, сходно критеријумима којима процењујемо дела наше средњовековне уметности, немају изузетан значај и да према уметничком наслеђу других народа из овог времена они ипак имају минорни карактер. Међутим, када се узму у обзир други аспекти и видови изучавања ове прилично занемарене баштине и када се њен настанак посматра у склопу посебних историјских услова, онда се одмах може уочити неоспорни значај и жива потреба истраживања и откривања управо тих особених и толико аутентичних обележја преко којих шире осветљавамо сопствени идентитет и дубље продиремо у суштину свог националног бића. Разуме се, ми у очуваним архитектонским, сликарским и другим делима овог времена, када отпочиње једно сасвим ново историјско доба, не можемо да тражимо уметничка остварења и домете које срећемо у споменицима минулих епоха и у временима која су доцније дошла. Али, сасвим сигурно можемо да откријемо многе необично занимљиве елементе и снажне доказе о једном новом процесу, који је далекосежно и темељно уздрмао не само постојећи политичко-економски и друштвени систем, већ који је у идејном и духовном погледу доносио несагледиве промене, а у области културне свести најављивао поуздане знаке еманципације.

Многим истраживачима наше културне и уметничке прошлости остаће несхватљиво или мало вероватно ако се каже да су у новијој српској историји уметности најчудније, највитаљније, најдинамичније и најдраматичније године у области градитељства протичале у времену од деведесетих година XVIII века до пропасти Карађорђевог устанка. Ако дубље и свестраније, преко историјских извора и очуваних објеката, заронимо у ово непоновљиво време, схватићемо да се у нашој историји никада ни у једном периоду није више акумулирало и толико испољило етничке самосвести да се национално истраје и да се обележе судбински путеви даљег опстанка и развитака. У ово доба, коме историја уметности још много дугује, одигравају се догађаји и појаве у оквиру општег преображаја друштвене свести, које се готово не могу објаснити. Невероватно буран полет и јединствен здружен напор који је српски народ уложио у обнову својих старих манастира и цркава, па и у грађењу нових здања у условима када је питање буквалне егзистенције било најсудбоносније, испољено и када су економске прилике биле више него сурове, никада није

забележен у историји нашег градитељства које, како знамо, обилује у свом развоју дубоким кризама и запаженим узлетима.

Ако се има у виду ова чињеница и ако се за тренутак занемаре друге битне одлике које ову епоху издвајају од других, схватиће се значај њеног бољег познавања и дубљег разумевања. Она се, наравно, не може посматрати изван контекста нашег општег историјског развитка, али се, због тога што је самосвојна и готово јединствена и што управо недовољно познајемо неке њене црте у којима ћемо открити клице даљег развитка нашег уметничког схватања, она мора истраживати новим објективним мерилима, прилагођеним разнородним стручним и научним интересима. Са извесним препородним обележјима и са знамењима, које дубоко откривају нека наша релевантна национална својства, оданост традицији али и тежње ка европеизацији и општем прогресу с једне и са упадљивим цртама фолклоризма и рустичности, с друге стране, градитељско и сликарско наслеђе српских области од свиштовског мира до Карађорђевог пропаста, односно за време таковског устанка и током прве владе кнеза Милоша, представља вишеслојни и доста сложени организам, који, упркос историјске блискости од његовог настанка, мање познајемо од било којих других целина у нашој укупној културној и уметничкој баштини. Кад то кажемо, не мислимо на већ постојеће оцене о уметничком нивоу очуваних творевина, које су вероватно тачне и које се не могу битније мењати, већ на недовољну и непотпуну истраженост и нарочито на несагледаност многоструких видова културолошке, етнографске, психоетничке, социолошке и психолошке непроучености. Како су изостала паралелна изучавања културно-уметничких тековина и историјских збивања, испуштена је прилика да се дође до неопходних сазнања која би олакшала предстојеће путеве трагачких напора.

Премда историографија наше уметничке прошлости још увек нема сасвим поуздан и комплексан суд о културноуметничким сведочанствима овог времена, ипак не треба страховати да то она неће остварити. Чини се да никада нису били повољнији услови од данашњих да се предузму свеобухватна, систематска и темељна испитивања овог наслеђа, да се комплетира документација и да се приступи његовом озбиљном и свестраном научном проучавању. Не сме се, међутим, оклевати, нити одлагати овај подухват. Јер, материјални трагови и сведочанства овог времена истински су угрожена. Конзерватори и музеалци су најчешће својом активношћу доносили прекретнице у успостављању односа између научног света и уметничких

споменика. Они су, као прави откривачи, подстицали и продубљивали интересовање стручњака и научника ван својих редова према уметничким делима прошлости. Предстоје им племенити и хумани задаци да заштитом Карађорђевих и Милошевих споменика не само зауставе њихово одвећ евидентно пропадање, већ и да отворе нову етапу њиховог достојнијег, савременијег и свестранијег истраживања и научног проучавања.

Проблем периодизације и систематизације градитељске и сликарске делатности Карађорђевог и Милошевог времена наши истраживачи су решавали ослањајући се више на политичке, друштвене и економске прилике у Београдском пашалуку, него на стилске особености и идејноуметничка схватања. Овакав приступ изгледа да је једино био могућ, јер практично све до данас нису спроведена целовита истраживања у било којој области уметничког стварања.

За ово раздобље, о коме је речено „да је то епоха наглих, револуционарних превирања у свим областима друштвеног живота једног народа који се борио за своје национално ослобођење, настојећи да очува и оживи своје вековне традиције које су му помогле да се одупре туђинској власти и успостави савремене културне установе неопходне за његов даљи развој“,³ у науци је прихваћена Коларићева периодизација, која подразумева три основне развојне етапе. Прва обухвата снажан, готово неочекиван, талас обнове и изградње пред сам први устанак, за његово време под Карађорђем и траје до његове пропасти 1813. године, односно до почетка таковског устанка 1815. Друга фаза обухвата скоро беспримерни полет који је обележио прву Милошеву владавину (од 1815. до 1839), а трећа се везује за период уставобранитеља од 1839. до 1848. године.⁴

Иако је ова подела оптерећена извесним шематизмом и превише заснована на одредницама политичке историје, она би се могла задржати као полазна основа за даље истраживање и проучавање културноуметничких прилика и достигнућа овог времена. Већ сада се дубљим анализама уочавају извесни параметри који омогућавају друкчија хронолошкостилска одређења, нарочито за период од 1791. до 1815. године, што ће, вероватно, будући истраживачи ово питање без већих тешкоћа и на прави начин идентификовати и решити.

Културне и уметничке прилике овог времена у чачанској области у коју овог пута укључујемо руднички, таковски, драгачевски и ивањички крај, само су делимично истраживане и проучаване у склопу ширег и комплекснијег интересовања за главне токове развоја у читавој Србији. Видне доприносе општијем сагледавању неких

појава и личности на плану развоја сликарског и градитељског схватања у овим крајевима несумњиво су дали и Коларић и Васић. Ни један од њих, међутим, није се бавио специјално испитивањем културног наслеђа овог подручја, мада је П. Васић, неуморни трагалац за делима XVIII и XIX века, истражујући терен ужичке области,⁵ открио низ вредних података који су драгоцени за боље разумевање развоја црквеног сликарства у широј области око Чачка. Уосталом, његове студије, без обзира колико су везане за уметничка дела и творце из прошлости овог краја, садрже увек корисне и занимљиве поставке, од којих се може поћи при разматрању низа питања везаних посебно за сликарско стварање локалних мајстора. Несумњиве заслуге за боље познавање једне врсте народног градитељства има Д. С. Павловић,⁶ а за извесна сазнања о архитектури конака и старим стамбеним зградама дугујемо И. Здравковићу.⁷ Брижљиво се интересујући за истраживање прошлости Драгачева, Старог Влаха и села у околини Чачка, М. Д. Протић је оставио драгоцене податке о градитељству и сликарству прве половине XIX века. Као писац мањих монографија о манастиру Клисуре,⁸ цркви св. Николе у Жежевици⁹ и као аутор неколико књига,¹⁰ открио је велики број изузетно драгоцених података, који се не могу заобићи у проучавању уметности ових крајева.

Изузетно је запажен и много коришћен његов монографски текст посвећен Јанку Михаиловићу Молеру,¹¹ занимљивој личности из културне прошлости Драгачева. Осветљавајући овог сликара комплексно, Протић је, упркос драгоцених података до којих је дошао истраживањем његовог живота и рада, учинио извесне превиде у оцењивању уметничких вредности Михаиловићевог иконописног дела, а посебно у атрибуцији. Без обзира на неке мање недостатке и непотпуности, што је сасвим природно, имајући у виду Протићеву спремност да се бави валоризацијом уметничких дела, ова монографија представља пример како се са много истраживачког жара може обрађивати једна заслужна и дотле готово сасвим непозната уметничка личност. Ослоњени на исходе овог заслужног испитивача наше културне прошлости, приличан број историчара и публициста могао је касније о Јанку Молеру сигурније и квалификованије да пише, него о било којем иконописцу XIX века.¹²

Интересовање за истраживање и проучавање архитектонске и сликарске делатности у чачанском крају у времену од краја XVIII до половине XIX века последњих година везано је за стручњаке запослене у музејима и заводима за заштиту споменика културе. Те-

ренска истраживања, остваривана кроз планове рада ових установа, обухватала су, некад са мање — некад са више система, испитивање, односно снимање споменика из овог раздобља, за које су се, зависно од личног афинитета, непосредније везивали поједини стручњаци. Од таквог односа најчешће је и зависио степен сазнања и ниво истражености и проучености ове баштине.

У оквиру Народног музеја у Чачку носилац истраживања уметности из раздобља о коме је у овом прилогу реч била је Душанка Ранковић — Вучићевић, марљиви и страстни теренски трагалац, која је, уз помоћ других сарадника из Музеја, прикупила и делимично систематизовала и обрадила обимну грађу о градитељству и сликарству у околини Чачка и Драгачеву. Само један део од овог материјала је публикован¹³ док се остала грађа налази у Музеју, па је обрада у току. Доказе о озбиљности бављења теренским и другим истраживањем уметничких споменика овог времена у околини Чачка пружила је Ангелина Ђолгић — Корјак, историчар уметности — кустос чачанског Народног музеја, чији прилог о гучкој цркви доноси овај број Зборника.

Један од најактивнијих историчара уметности који се најсвестраније и најобухватније бави истраживањем и проучавањем уметности Карађорђевог и Милошевог времена јесте Бранко Вујовић. Мада је највећи део своје активности везао за подручје Београда, из које су резултирали његови обимни радови,¹⁴ он је своје интересовање делимично везао и за развојне токове уметности на подручју рудничког и таковског краја.¹⁵ Необјављени резултати његовог истраживања¹⁶ сигурно ће знатно употпунити представу о свим процесима и токовима који су се збивали на овом тлу, а који су несумњиво чинили јединство са општијим и универзалнијим појавама у уметности ширих српских области.

Међу индивидуалним аматерима истраживачима, који су се бавили сакупљањем података о прошлости ових крајева, самим тим и о споменицима културе, истакао се Владимир Тошић, који је у својој недавно објављеној књизи,¹⁷ сабрао обиље грађе, веће или мање вредности, која може бити од користи за изучавање неких питања у развоју градитељства и сликарства.

Све до оснивања Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, заштити уметничких и других споменика из овог времена није на овом терену поклањана одговарајућа пажња. Само у изузетним случајевима могли су се запазити напори да се спасе неки од најугроженијих и највреднијих споменика.¹⁸ Паралелно са настојањима

да се заштите најзначајнији и најугроженији споменици, стручњаци краљевачког завода су систематски радили на њиховом техничком и другом снимању, при чему су посебну пажњу посветили њиховој валоризацији и проучавању. Комплексна истраживања, која су најчешће пратила или су претходила конзерваторско-рестаураторским радовима, по први пут су означила почетак савременог методолошког приступа и поступка, који су омогућавали продубљенији однос у изучавању овог наслеђа. Ово је и омогућило потпунију обраду појединих споменика,¹⁹ или пак подробнију анализу извесних уметничких целина,²⁰ као и успешну атрибуцију непознатих дела.²¹

Полазну основу за проучавање градитељства и сликарства у Србији и наравно на подручју Чачка представљају архивски документи, путописна дела и старе хронике. Велики број архивских података о градитељској и сликарској делатности у овом раздобљу садрже објављене архивске збирке и фондови, који се чувају у Архиву Србије и другим архивским установама.²² Посебно су значајна издања архива у Чачку²³ и Краљеву,²⁴ која садрже доста занимљиве грађе за проучавање културних и просветних прилика, па и за праћење градитељских напора у овим областима.

Од изузетне је важности појава вишетомног дела КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА, које је настало у окриљу Народног музеја из Београда, а у издању „Просвете“.²⁵ Нарочито су драгоцене књиге које су посвећене документацији о грађевинарству,²⁶ сликарству и примењеној уметности.²⁷ Најзначајнији удео у остваривању овог подухвата имао је Миодраг Коларић, чије су студије²⁸ обележиле ниво тадашње научне мисли о свим важнијим токовима и појавама у области градитељства и сликарства код Срба у времену од 1790. до 1848. године. Иако са извесним пропустима и грешкама у појединим свескама, дело КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА представља незаобилазно полазиште у изучавању свих видова уметничког изражавања нашег народа у времену које ово обимно дело обухвата. Уметнички споменици на подручју западне Србије, односно области коју је некада захватала рудничка и пожешка нахија, ушли су у ово дело у одређеном избору, са документацијом, која не обезбеђује потпунији увид у целину очуваних вредности. Иако ово није прилика за критички осврт, треба, ипак, рећи да су се и код оних објеката који су нашли место у каталожним прегледима овог издања, поткрале многе грешке, а у појединим случајевима на плану идентификације и атрибуције уметничких дела учињени су озбиљнији превиди. Очигледно је да је у питању површност у теренским истраживањима, а у неким случа-

јевима недовољна упућеност у проблематику, што се у реализацији овако великог пројекта, који је окупио већи број сарадника неједнаког искуства и припремљености, може разумети и објаснити. Слабост у остваривању овог подухвата огледа се у томе што су сви послови поверени стручњацима из Београда, при чему су заобиђени сарадници из унутрашњости — историчари уметности, који су далеко боље познавали очуване уметничке споменике и њихове садржаје. Из овог се може извести закључак да се данас не може ни један комплекснији програм истраживања наше уметничке прошлости остваривати без учешћа и ангажовања музеалаца и конзерватора, који су своја стручна искуства стицали радећи у музејима и заводима у унутрашњости Србије. Такође је сасвим јасно да се данас не може замислити било какво продубљење и подробније изучавање уметности у појединим историјско-географским целинама и регионима без документације коју су сакупили стручни сарадници установа на овим територијама.

За проучавање црквених грађевинских објеката у чачанском крају корисне и не увек сигурне податке оставио нам је Јоаким Вујић у свом познатом и често коришћеном путопису.²⁹ У знатно мањој мери могу се користити подаци које садржи Пирхов путопис,³⁰ а у појединим прегледима цркава и манастира³¹ има података који се могу користити уз услов извесне критичности. Најзад, у делу Мите Петровића,³² које садржи драгоцену грађу о економским и културно-просветним приликама у Србији, могу се наћи поједини корисни подаци. Тихомир Ђорђевић,³³ користећи се архивским документима, оставио је занимљива запажања о уметности Милошевог времена, која су од користи за изучавање уметничких прилика у нашим крајевима.

Две објављене свеске Археолошких споменика и налазишта у Србији³⁴ садрже, на жалост, много мање података о споменицима ове епохе него што то они заслужују. Као и увек, незаобилазно дело В. Петковића,³⁵ иако посвећено превасходно старијим споменицима, својом научном критичношћу обезбеђује сигурност у коришћењу ретких, али важних, података. У општој оскудици литературе о споменицима Милошевог времена, сваког истраживача ће пријатно изненадити сусрет са вероватно првим, а до сада и јединим покушајем целовитог приказа једног већег избора Милошевих задужбина,³⁶ који се појавио током последњег рата. Иако због своје лапидарности не обилује подацима, овај текст је значајан као својеврсна појава у

смислу указивања на изузетну улогу кнеза Милоша у развоју градитељства свог времена.

Све у свему, јасно је да се истраживачи овог наслеђа суочавају са великим тешкоћама у оскудици објављеног материјала. принуђени су да се превасходно упуте на споменике и да у њиховом организму откривају врела података. Из оваквог приступа и односа углавном је и произишао овај рад, који није имао претензија на потпуност, али је у сваком случају заснован на уверењу да је већ време целински обележити путеве развоја градитељства и сликарства у овој значајној историјској епохи на тлу где сачувани споменици, у мери њихове истражености и проучености, остају докази изречених поставки и елементи изнетих закључака.

* *
* *

Ако пратимо хронологију настанка појединих црквених грађевина у периоду од 1791. до 1839. године, можемо, на основу сачуваних, публикованих или необјављених података, утврдити редослед њиховог грађења и обнављања. Али пре него што приступимо излагању о основним питањима која карактеришу процесе развоја градитељства на овом простору, осврнућемо се у најкраћим цртама на политичке, економске и друге прилике које су претходиле, а потом и пратиле грађење и обнављање цркава и манастира и других грађевина профаног карактера.

После велике сеобе Срба 1690. године, на подручју Србије завладало је потпуно затишје и парализација сваке замашније градитељске и сликарске активности. Само у изузетним случајевима, у крајевима где турске власти нису биле кадре да контролишу извршавање строгих мера о забрани обнове и изградње цркава или да надмудре лукаве и веште ктиторе, изводили су се неопходни захвати на обнови старих црквених грађевина, а понегде су ретки иконописци, понајвише домаћи самоуки мајстори, знали да насликају по коју икону, чије се откриће у наше време сматра ретким и драгоценим налазима. У већим и традиционално снажнијим духовним заједницама, као што су овчарско-кабларски манастири, и појединим старијим црквама и манастирима у којима су служили слободољубиви и храбри свештеници и монаси, није дошло до гашења стваралаштва. Преписивачка делатност у малој „Српској Светој Гори“, како видимо, траје али са смањеним интензитетом,³⁷ а постоје још увек непотвр-

ђене индиције да је у овој средини деловала и иконописачка радионица. Немамо поузданих података који би нам одређеније говорили о било каквој грађевинској делатности на плану обнављања и подизања црква у чачанској области, па макар и у најједноставнијем облику. Међутим, настанак фреско-ансамбла у наосу цркве манастира Никоље 1697. може се сматрати чудним изузетком, који у нашој науци још није на одговарајући начин осветљен, мада су други његови аспекти већ били предмет изучавања.³⁸ У сваком случају, ова епоха, све до аустријске окупације 1718. године, протекла је у знаку општег посустајања градитељске и сликарске активности, са извесним осцилацијама које су производ још увек недовољно осветљених околности.

У време између пожаревачког (1718) и београдског (1739) мира настале су нешто повољније прилике, које су омогућиле знатно боље услове за градитељску и сликарску делатност. У то доба дошло је, на пример, до замашних обнова манастира Манасије и Раванице.³⁹ У крајевима који су се нашли под аустријском окупацијом (рудничка и таковска област) прилике се видно побољшавају, што је погодвало остваривању великих грађевинских и других подухвата. Тако је манастир Враћевшница са црквом св. Ђорђа — задужбином великог челника Радича Поступовића, доживео своју највећу обнову 1737. године.⁴⁰ Том приликом унутрашње зидне површине враћевшничког храма осликане су фрескама, које су стилским особеностима обележиле прекретницу у прихватању барокних елемената и уопште трансформацији уметничких схватања. Значај фресака у Враћевшници још увек није довољно истакнут.⁴¹

Од четврте до девете деценије XVIII века наступа раздобље поновног клонућа и незнања. Немамо очуваних података о неком импозантнијем грађевинском захвату на нашем терену⁴² док су историчари уметности открили појаву оживљавања иконописне активности, чији су носиоци били ретки путујући мајстори пореклом са југа,⁴³ или самоуки аутохтонци из редова монаха.⁴⁴ Већ шездесетих година овог века у ужичком крају почиње да делује плодни иконописац Симеон Лазовић,⁴⁵ који ће касније на подручју Чачка сам, или у заједници са својим сином Алексијем, урадити неколико иконостаса.⁴⁶

Турска одмазда и рушилачко слепило захватили су српске споменике у периоду Кочине крајине (1788—1791) када је, према једном податку, само у београдској и ваљевској нахији попаљено и разрушено преко петнаест манастира и црква.⁴⁷ Склапањем свиштовског мира 1791. године, којим се обезбеђују нешто повољнији политички, па и економски, услови за српски живаљ, отварају се нове и знатно

веће могућности за градитељску активност, која је више деценија била замрла. Упркос извесним покушајима, па и успешним исходима у настојањима да се врате у живот опустеле старе задужбине.

На основу резултата досадашњих непотпуних архивских и теренских истраживања, успостављена је прилично импресивна представа о интензитету грађевинске делатности Срба, која управо започиње одмах после свиштовског мира. Нарочита активност се запажа у областима Колубаре и Подриња.⁴⁸

У крајевима који чине шире подручје чачанске области збивања на плану градитељства могу се пратити у мери коју омогућавају истражена архивска документација и непосредна испитивања очуваних споменика. Према досадашњим сазнањима, која су непотпуна, кристалише се уверење да економски и други услови у овом периоду нису адекватно пратили тежње народа да се брже и енергичније гради и обнавља. Сем тога, изгледа да су озбиљне кризе и потреси, које је доживљавала црква у протеклом времену, знатно утицали на спрост организационе консолидације и спремност за веће подухвате. За разлику од других области, у којима се организованије и снажније гради, на територији западног Поморавља још увек влада извесно затишје или бар не располажемо са подацима који би нас обавештавали о почецима виднијег градитељског покрета. Осим изградње цркве брвнаре у Такову 1791. године,⁴⁹ о чијим димензијама и облицима можемо да слутимо на основу изгледа данашњег храма који је плод неколико обнова, није забележено нити је до сада откривен било који податак који би нас обавештавао о утемељењу или реализацији неког значајнијег грађевинског пројекта, нити у области сакралног, нити профаног грађевинарства. Било би, можда, преурањено тврдити да се баш ништа значајније није догодило у погледу престројавања и припрема за појаву градитељског полета, који ће касније уследити, док се не изврше потребна истраживања, али, ипак, изненађује чињеница да се у релативно повољним околностима које су настале 1793. и 1794. године доношењем нових фермана, којима Турци Србима дају значајне повластице, међу којима и уредбу о слободном подизању и обнављању цркава и манастира, није амбициозније градило у овим крајевима. Овакво стање једино се може објаснити изузетном економском исцрпљеношћу становништва, које је било немоћно да се упусти у градитељске подухвате. Са побољшањем политичких прилика постепено су расле и економске могућности појединих друштвених слојева, из којих се појављују нови ктитори, који се са читавим живљем одређених крајева подухватају или вели-

ких рестаурација старих задужбина или подизања нових здања. У драгачевском, чачанском, рудничком, таковском и ивањичком крају овај процес је очигледно спорије трајао него у другим областима. Па ипак, у променљивим и несигурним годинама пред први устанак забележена су прва вредна грађевинска остварења: једно на подручју Драгачева, друго на домаку Чачка, а треће у крилу планине Јелице.

Према Ј. Вујићу, који је у свом путопису брижљиво бележио податке до којих је могао доћи, и преписивао, с мање или више грешака, очуване натписе са цркава које је посетио, године 1794. почела је да се гради, а 1797. завршена је црква у Гучи, односно Драгачици.⁵⁰ Ктитори ове цркве били су прота Милутин Илић, знаменити јунак из првог српског устанка, и свештеници Павле Николић и Јован Савић из Горачића. Трогодишње време грађења овог објекта говори или о тешкоћама с којима су се суочавали ктитори, или, пак, о његовој монументалности. С обзиром да је непознато како је изгледала ова грађевина, остаје нејасно питање њене архитектонске вредности. Чињеница да се већ после тридесет година гради нова црква у данашњем центру Гуче (1828—1831) указује на то да је храм у Драгачици порушен, односно запуство, јер је био од трошног материјала или је у великој пометњи између 1804. и 1810. године, када су вођени бројни бојеви у Драгачеву са Турцима, страдао иако је можда био солидно грађен.⁵¹ Вредно је истаћи да је у нову цркву у Гучу пренешен очуван иконостас из храма у Драгачици,⁵² који је 1797. године сликао наш најдаровитији сликар с краја XVIII и почетка XIX века — војвода Петар Николајевић Молер.⁵³ Молеров иконостас данас представља изузетно драгоцено дело у ликовном наслеђу с краја XVIII столећа, не само у чачанском крају, већ и у читавој Србији.

У годинама пред први устанак овчарско-кабларски манастири налазили су се у разноликом стању. Док су неки били запустели, други су, захваљујући храбрим и предузимљивим монасима, показивали знаке опоравка од дуготрајних недаћа. Тамо где је било организованијих напора и шире подршке, предузимани су кораци за озбиљније грађевинске подухвате. Један од таквих забележен је у историји манастира Ваведење. Из записа на једном минеју за месец јули, који се чува у манастиру, Ваведење је обновљено 1797. године, трудом попа Милића Вујовића из Трнавe.⁵⁴ Није, међутим, познато каквог је обима била ова обнова, али се може претпоставити да је, поред осталог, манастирска црква добила дрвено предворије — припрату, која је порушена 1874. када је манастир доживео нову обнову.⁵⁶

Загонетни манастир Стјеник,⁵⁷ о чијој историји више знамо на основу несигурног народног предања, него преко писаних извора, представља необично интересантну грађевину за праћење развоја градитељске делатности у нашим крајевима на самом почетку XIX века — у освит великих револуционарних догађаја. Прошлост овог манастира везана је за цркву св. Николе у Жежевици, чији су монаси, по традицији, обновили ову задужбину браће Мрњавчевића. Стјеник је запуство 1462. године⁵⁸ и од тада се, вероватно све до почетка XIX века, није трајно опоравио.⁵⁹ О обнови, односно изградњи његове цркве 1802. године имамо два обавештења. Једно је садржано у документу који се пре рата налазио у архиви цркве жежевачке, а који се односи на молбу кнеза и кметова чачанских и пожешких упућену београдском везиру Мустафа-паши да им дозволи да направе нову цркву у Стјенику која је изгорела. Дозвола је дата 23. маја 1801. године.⁶⁰ Друго обавештење сусрећемо у натпису уклесаном изнад северних врата цркве а који гласи: *храм свѣтѣ Јоана сазидат в лѣто 1802*⁶¹. Са обновом овог споменика, а према досадашњим сазнањима, закључује се листа новосаграђених и обновљених црквених објекта у периоду између 1791. и 1804. године. Даља истраживања вероватно ће пружити још неке податке, који би нам непосредно или посредно говорили о сличним грађевинским интервенцијама, које су можда изведене на црквама или манастирима на овом подручју.

Драматичан, па и трагичан, след историјских догађаја, који су претходили устанку, а изазвани најпре јаничарским нередима и сукобима, а потом и њиховим преузимањем власти у Београдском пашалуку, имао је врло негативних последица по развој архитектонске и сликарске делатности у читавој српској области и у чачанском крају. Јаничари су укинули с муком стечене тековине, а право на слободно обнављање и грађење цркава, које су Срби стекли 1793. и 1794. године, буквално је отето, чиме је поново угрожена исконска тежња за верским и националним испољавањем. Поред елементарних захтева политичке и економске слободе, Срби су у први план за време устанка, током преговора са Турцима, стално истицали и захтев за слободном обновом и изградњом цркава и манастира.

И поред бројних обнова, које су извршене на црквама за непуних десет година пре устанка, стање многих задужбина у првој години устанка било је поражавајуће. Правитељствујушћи совјет је октобра 1804. саставио списак свих затечених и запуштених цркава на подручју Београдског пашалука, из кога се види да их је било 156 „дјествительних“ и 278 „запустелих“,⁶² што практично значи да је

свака трећа црква била у животу. Стање цркава и манастира на подручју Чачка, Драгачева, Рудника и Такова није било ништа боље, али не располажемо са подацима који би ближе говорили о појединим објектима, нарочито не о броју порушених и опустелих.

Бескрајна и непресушна енергија коју је српски народ испољило водећи крваве и судбоносне борбе током првог устанка дошла је до пуног изражаја у свим областима његове активности. Дирљиве и топле наде које су полагане у савезнике биле су потпуно изневерене. Требало је сопственим снагама, готово усамљенички, истрајати не само на бојном пољу, већ и у свим важнијим облицима национално-државног утемељавања и у области културно-просветног, духовног и стваралачког исказивања и потврђивања. На плану градитељства и сликарства, упоредо са другим делатностима, појављују се облици активности који, из данашње перспективе посматрани, просто задивљују. У ослобођеним и полуослобођеним крајевима отпочиње прилично жива и интензивна градитељска делатност, која изненађује својим паралелизмом напора и пожртвовања у односу на остваривање основних циљева политичке и националне слободе. У нередовним ратним приликама, у предасима борби, усред непремостивих економских тешкоћа, у недостатку средстава, мајстора и радне снаге, отпочињу нови подухвати на обнови и изградњи цркава и манастира и на подизању других грађевина. Већ прве године устанка забележени су грађевински захвати, додуше мањег обима, на више цркава, ипак довољно бројних да укажу на једно ново одушевљење и на полет који ће се брзо интегрисати у прави неимарски покрет, с обзиром на све невоље, с којима се народ са градитељима у ратним условима суочавао.

За историју градитељства прошлог века веома су значајне појаве и догађаји који се бележе у устаничким годинама на тлу чачанске области. Најимпозантнији догађај свакако представља темељна обнова манастира Обровина, односно градња цркве манастира Вујна. Према већ познатим подацима, цркву манастира Вујна подигао је 1805. године Никола Милићевић Луњевица, познати устанички првак и угледни трговац, уз свесрдну помоћ свештеника Радисава Милошевића из Прислонице. Знатну материјалну подршку при подизању цркве пружио је војвода Милан Обреновић из Бруснице, полубрат Милоша Обреновића.⁶³ Црква је једнобродна грађевина знатних димензија, са олтарском апсидом у облику полукруга, наосом и припратом. Изнад припрате уздиже се висок осмострани звоник. Црква је засведена полуобличастим сводом, који је ојачан луцима ношеним

пиластрима. Пажњу скрећу поједини пластични детаљи као што је боген фриз и нарочито антропоморфне и зооморфне представе на звонику, клесане у камену. Исто тако падају у очи изванредно лепо изрезбарена врата на западном зиду цркве, која потичу из времена настанка грађевине.

Храм манастира Вујна је несумњиво један од историјски најзначајнијих објеката, имајући у виду време свог настанка. Његова вредност је утолико већа што је као монументално здање са очигледним архитектонским амбицијама настао у најтежим приликама, у доба када се постављало судбинско питање опстанка, односно када се више мислило на живот и смрт, него на било шта друго. Ова грађевина је доказ изузетне градитељске склоности нашег народа, одавног традицијама и спремног да се у најтежим условима подухвати грађења.

Још монументалнија и архитектонски складнија грађевина је сте црква манастира Годовика код Пожеге, која је вероватно на темељима старијег храма грађена, према сачуваном натпису, 1808. године.⁶⁴ Са овом црквом достиже се кулминација у погледу остварења једног истинског подухвата у време када устанак улази у нова искушења и када настају све компликованији политички и економски услови. Грађена зналачки, у знаку доследног поштовања градитељских традиција XIV века и врсног познавања стила, годовичка црква својим облицима и лепотом изненадиће сваког познаваоца неимарских прилика у доба устанка. Штета је што не постоје подаци ко је ову цркву градио, јер би било за науку веома корисно сазнање о томе одакле је дошао или да ли је, пак, из ових крајева овај градитељ за ово време ретког знања и солидног искуства.

Солидношћу грађења и стилском чистотом истиче се црква у Горачићима, грађена између 1807. и 1810. године.⁶⁵ И њен мајстор је познавао архитектонске узорне из прошлости, јер се при градњи овог објекта на њих директно угледао. У основи је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на источној страни и са слободно концепираним певничким просторима, нижим од подужног брода. Постављене на северу и југу, оне чине онај просторни склоп, који је уобичајен код цркава XII и XIII века, а које припадају тзв. рашкој стилској групи споменика. Храм је засведен полуобличастим сводом, а на пресеку подужног брода и трансепта уздиже се маркантна купола, која својом пластичном обрадом са спољне стране скреће пажњу. Горачићка црква је пример вешто зидане грађевине, у чијем градитељу треба тражити једну у то доба од ретких личности, оспособљену

да се промишљено и консеквентно архитектонски изражава у духу најбољих традиција нашег градитељства.⁶⁶

Мање значајну као архитектонску творевину, али вредну као грађевинску појаву и као документ о изузетним напорима локалних ктитора у доба када се готово није могла замислити организованија градитељска активност, чини црква св. Прокопија у Тијању, саграђена 1810. године.⁶⁷ Скромних димензија и једноставних, готово рустичних, архитектонских замисли, овај храм употпуњава слику о племенитим напорима и упорним настојањима народа Драгачева да се у историјски прекретничком времену утемеље упоришта духовног живота, у који се улазило са слободарским надама и тежњама. Она, истовремено, одражава локална неимарска схватања и економске могућности средине у којој је настала.

У току трајања првог српског устанка, у зависности од прилика и могућности, паралелно се одиграва процес грађења и обнављања цркава. Разуме се да је обновом захваћен већи број храмова, имајући у виду услове под којима се грађевинарство у овим годинама могло развијати. Поред напред наведених цркава монументалних замисли, посебно имајући у виду Вујан и Годовик и других храмова мањих димензија и зиданих од камена, приступа се обнови или целовитом грађењу црква брвнара.

Према неким подацима, за време Кочине крајине, саграђена је црква у Заблаћу и то у доњем делу данашњег села. Спаљена је пред први устанак. Године 1808, по Карађорђевог одобрењу, Аврам Лукић из Рајца, кнез пожешке нахије, подигао је, на месту старе цркве, своју задужбину — цркву брвнару, коју су Турци спалили 1814. године.⁶⁸ Немамо података о њеном изгледу. Данашњи храм грађен је између 1871. и 1874. године.⁶⁹

Године 1809. саграђена је црква брвнара у Љутовници код Горњег Милановца, што се види из очуваног записа на њој.⁷⁰ Једноставне основе, по димензијама средње величине, љутовнички храм представља, за време и услове у којима је настао, веома лепо неимарско остварење. Значај овог споменика допуњује богат уметнички садржај, о чему ће доцније бити речи.

Темељну обнову доживела је црква брвнара у Цветкама 1812, о чијој првобитној грађевини имамо података још из 1735. године.⁷¹ Судећи по величини данашњег храма, који је плод касније обнове, цветачка црква у време своје обнове представљала је већи објекат, у чијем подизању су дошли до изражаја знање, искуство и вештина градитеља. Изгледа да је знатнији удео у обнови ове цркве имао

истакнути јунак, војвода Лазар Мутап, ктитор једног дела иконо-стаса.⁷²

Док су још трајале неизвесне и тешке борбе између устаника и Турака, у овчарско-кабларским манастирима, у којима се није била угасила луча слободоумне духовне мисли, долази до организованих настојања да се обнове или поправе цркве и ћелије. Из манастирског катастига, који се чува у Благовештењу под Кабларом, сазнајемо да је 1809. године на манастирској цркви измењен кровни покривач, при чему, вероватно, нису изостале ни неке друге грађевинске интервенције.⁷³

Две године доцније, када је исход устанка био све безнадежнији, обновљена су још два манастира у овом комплексу. Према Ј. Вујићу,⁷⁴ црква манастира Никоље је препокривена „за владе Ђорђа Црнога, за време игумана Атанасија“. По њему, црква манастира Преображења, која је била пуста преко сто година, обновљена је 1811. године, старањем јеромонаха Никифора, пострижника манастира Никоље.⁷⁵

У области профаног градитељства у времену од 1791. до 1813. године, за разлику од сакралне архитектуре, за сада су нам сазнања веома скромна. Основне тешкоће за праћење његовог развоја огледају се у чињеници што не постоје готово никакви архивски подаци и што је већина оваквих објеката страдала у времену од 1813. до 1815. Највећи подухвати свакако су били везани за Карађорђа и његове војводе, као и друге угледне и богате људе овог времена. О Тополи и Карађорђејевим здањима данас се релативно доста зна,⁷⁶ насупрот објектима у другим крајевима, чији су ктитори били локални устанички прваци, духовници и друге утицајније и имућније личности.

Истраживач се налази пред непремостивим тешкоћама ако жели да установи шта се на плану стамбене архитектуре у чачанским крајевима догађало у овом раздобљу. Осим уопштене констатације да је народ градио скромне дрвене грађевине у духу традиција старог неимарства и да су ововрени објекти знатно изостајали по величини, па и градитељској вредности, иза цркава, не би могло готово ништа друго да се каже. Погубна је чињеница да се данас, на читавом овом подручју, није очувала ни једна сеоска кућа поуздано из времена Карађорђа, да смо остали без иједне друге профане грађевине, на основу којих би могли да стекнемо представу о њиховом изгледу. Необично је занимљиво питање како су изгледале куће истакнутих и чувених јунака из првог и другог устанка, као што су били: Арсеније Ломо, Лазар Мутап, Јован Курсула, Аврам Лукић, Рако Љева-

јац, прота Милутин Гучанин, Милић Дринчић, Милан Обреновић, Јован Вукомановић, Милић Радовић и други. Међу свима изгледа да је Никола Милићевић Луњевице, као један од врло богатих трговаца, имао највише склоности за грађевинарство. Поред обнове манастира Вујна, Луњевица је у свом селу саградио двоспратни конак, који је продао када је удао своју најстарију кћи Јеку. Сачуван је опис овог конака, као и подаци о томе које и какве су се зграде налазиле у његовом дворишту, у селу Луњевици.⁷⁷ Луњевица је подигао чесме, чардаке, вајате, дрвене и камене мостове и друге објекте, од којих се данас готово ништа није очувало. Живећи и тргујући у Брусници, Милан Обреновић је свакако имао солидно грађен конак и друге објекте, од којих данас није остало ништа.

Судећи према очуваним објектима из овог времена у другим крајевима, може се закључити да су профане грађевине из периода од 1791. до 1815. године у чачанској области биле сличне грађевинама Милошевог времена. Стамбени објекти грађени су од дрвета и ћерпича, а конаци и друге монументалне зграде одражавају градитељско наслеђе балканске бондручне конструкције.

Врло је важно питање, са гледишта историје уметности, шта се догађало у сакралном градитељству у области стила. За разлику од крајева преко Саве и Дунава, где је српски живаљ већ одавно изданке своје културе накалемео на стабло уметности запада, трудећи се да задржи нека стара традиционална обележја, где се већ увелико одигравао закаснили процес барокизације и све видљивије испољавали елементи класицизма, у Београдском пашалуку, колико из оданости према прошлости — толико и из доследности, па и релативне стваралачке немоћи и конзервативизма, грађевинска активност скоро ни за длаку није излазила из оквира старих стилских образаца, ослоњених на наслеђе византијске, рашке и моравске архитектуре и домаће неимарске традиције.

Док су се на неким монументалним објектима испољиле изузетне способности протомајстора, докази њихове градитељске зрелости, осећање стила и смисао за техничку солидност, па и перфекцију, дотле су друге грађевине обновљене или подизане у тешким, па и убогим условима, одавале неукост мајстора, недостатак искуства и одсуство сваке стваралачке имагинације. Разлоге дубоке привржености традицији приликом обнављања цркава и манастира пре избијања првог устанка треба тражити у идејном и духовном националном јединству српског народа, који се припремао за свој велики ослободилачки рат, за друштвену револуцију, у којој је видео свој је-

дини излаз. Везивање за изворе и сведочанства своје далеке и славне прошлости, оличене кроз древне задужбине, снажно се манифестовало у градитељству као области стварања у којој се увек у прекретницама историјског развитка потврђивала склоност ка романтизму и оданост према непревазиђеним узорима.

Ни једна црква у области Чачка, Драгачева и Рудника својом концепцијом или облицима не излази из оквира традиционалних архитектонских решења. Свака од њих везује се својом замисли за неке од старих узора. Црква у Вујну се ослања на класична и једноставна просторна решења рашких градитељских искустава упрошћенијих и сведенијих облика и елемената, која још доследније прихвата и спроводи градитељ цркве у Горачићима. Примењујући у целини предложак, често понављан у средњовековној прошлости, са принципима и елементима конструкције, просторног склопа и пластичних облика остварених код српских грађевина XII и XIII века, мајстор који је градио ову цркву консеквентно је подражавао чист византијско-рашки концепт. Једино пластично обрађене транзене на прозорима куполе, на начин како то раде клесари украшавајући надгробне споменике, одају градитеља са схватањима из XIX века, јер би се по основним одликама храма мајстор могао идентификовати са градитељем из знатно старијих времена, без обзира на неке мање неспретности, испољене при обликовању неких делова грађевине, карактеристичне за позније време. Има се утисак да се горачићки мајстор инспирисао црквом манастира св. Тројице на Овчару, при чему је, услед скромности материјалних могућности, неке облике поједноставио, а богатство пластичне обраде узора свео на знатно мању меру.

Годовичка црква је не само пример зналачки зидане грађевине, већ и доказ оданости њеног мајстора градитељским искуствима и схватањима XIV века. Основа овог храма, формирана у облику уписаног крста, јако подсећа на основе низа цркава из XIV века, међу којима се истичу: св. Никола у Бањи Прибојској, св. Богородица у Муштушту, св. Никита у Скопској Црној Гори, св. Арханђели у Штипу и друге.⁷⁸

Црква манастира Стјеника,⁷⁹ упркос свој својој концепцијској поједностављености и извесној рудиментираниости облика, грађена је несумњиво по угледу на трикохонална решења грађевина моравске стилске групе. Можда стјенички мајстор није морао да тражи узор директно у архитектури моравске Србије, јер се свакако ослонио на облик основе старе цркве коју је обнављао, или, ако је цркву градио

изнова, имао је у оближњој цркви манастира Никоље архитектонски пример, на кога се могао угледати.

Треба нагласити да су наши мајстори Карађорђевог времена били лишени потреба да подлежу утицајима модернијих градитељских схватања која су долазила са запада, јер је у ово тегобно време, када се требало борити за национални идентитет, било од пресудне важности остати веран славним градитељским традицијама, без обзира колико је било потребно стваралачких способности да се оне достојно наставе. Таква је била идеологија цркве као носица националне свести, преко чијег се схватања у градитељству није могло прелазити нити било шта мењати.

Нови и снажнији полет у српском градитељству појавио се после кобног исхода првог српског устанка и наглог посустајања у обнављању и грађењу цркава. Ово затишје које је претходило следећој богатијој и садржајнијој градитељској фази, трајало је само неколико година — од 1812. до 1816. Посебно су биле несрећне године 1813. и 1814. када су Турци у одмазди према народу — масовном учеснику у првом устанку, палили, рушили и пустошили храмове. Према неким изворима у ужем чачанском крају спалили су осам цркава.⁸⁰ Успешни завршетак таковског устанка, Милошево лукавство и вештина у односима са Турцима утицали су на стварање повољнијих услова за развој градитељства. Учвршћивањем кнежеве власти успостављене су нове слободе у грађењу и обнављању цркава. Изузетан и беспримерни полет у грађевинарству све се више претварао у покрет, који се развијао паралелно са општим препородом полуслобођене Србије. У научној литератури све до данас није у довољној мери сагледана улога кнеза Милоша у развоју градитељства. У историји српског народа тешко је наћи владарску личност са таквим градитељско-криторским склоностима, какав је био кнез Милош. Посебно је важно посматрати ову његову улогу у светлу историјских услова — да би се објективно и правилно схватила. Напаћена и измучена земља, која је тек изашла из вишегодишњих борби са Турцима, била је исувише економски исцрпљена да би могла да се упусти у многобројне подухвате. Међутим, народ који је сагледавао своју нову будућност у слободи, вођен таквом аутократском и енергичном личношћу какав је био кнез Милош, био је спреман, а и приморан, на све жртве, показујући своју чудесну снагу и виталност. Разноврсним мерама, често и силом, али увек непоколебљиво и истрајно, Милош је максимално мобилисао све расположиве снаге у земљи у обнављању старих цркава и манастира и грађењу нових. Тражио је

и позивао способне мајсторе изван граница својих нахија, а ови, увидевши да је Милошева Србија уствари велико радилиште, радо су долазили и прихватили се великих послова, којих у другим областима Балкана, у то време, није било у толикој мери. Конзервативних схватања и одан традицијама, у чему га је учвршћивала опорављена и амбициозна црква са тек изабраним великодостојницима кнез Милош је омогућавао послове превасходно градитељима и сликарима из јужних крајева, који су били верни поствизантијским обрасцима, модификованим према укусу и жељама нове клијентеле.⁸¹ Доцније ће и овај највећи српски ктитор променити своја убеђења и укус, па ће на његов двор долазити академски образовани сликари, а неке цркве и друге грађевине подизати градитељи напреднијих и савременијих схватања.

Личним кнежевим настојањем и његовом знатном материјалном помоћи приступа се обнови средњовековних манастира и цркава, чији обим напросто изненађује имајући у виду још увек тешке економске прилике и друге фундаменталне потребе у младој и препорођеној и политички полузависној држави. Када се данас са стручног становишта анализирају извршене сложене и опсежне рестаураторске интервенције на најзначајнијим споменицима, може се доћи до закључка да су неке од њих изведене прилично коректно и да су извесни способни мајстори у знатној мери настојали да нове грађевинске захвате прилагоде старим првобитним облицима задужбина. Могло се очекивати да ће у том градитељском налету и грчу, у тој грозници грађења, доћи до много већих произвољности и грешака у односу на аутентичне форме и елементе старих здања. У наше време конзерватори су у прилици да се детаљно упознају са свим аспектима обнове споменика у Милошево време, па су већ сада њихова сазнања обележена богатством података о изузетним напорима и о релативној коректности извођења радова на обнови појединих сакралних грађевина. Разуме се, било је и грубих превида, па чак и девестаторских поступака, али, у целини узевши, ово је доба обележено хуманизмом грађења.

Област пожешке и рудничке нахије, у чији састав су улазили наши крајеви у Милошево време, имала је изванредан значај, па чак и извештан привилегован статус, вероватно због чињенице што је на овим просторима и организован други устанак и што је Милош Обреновић управо овде извојевао пресудне битке за слободу. Најзад, овде су потекле или су се, стицајем околности, нашле најпоузданије личности — одани Милошеви сарадници, према којима је имао ретко

поверење. Чачак и Брусница као административна средишта нахија имали су повољније услове за развој, мада он у прво време није био тако запажен. Као епархијско седиште и као центар Рашког сердарства, Чачак је постао једно од најважнијих подручја тадашње Србије. Упоредо са овим значајем ишао је и развој појединих делатности.

Захваљујући свим овим условима, а посебно предузимљивости локалних кнежева, духовника, па и читавог народа, у овим крајевима, такорећи одмах после таковског устанка, започиње врло жива и богата градитељска активност. Најпре се приступа обнови и поправци црква страдалих у времену од 1813. до 1815. године. Први објекат који постаје предмет озбиљнијих обновитељских интервенција, у пролеће 1816. године, јесте црква манастира Трнавe.⁸² Потреба за овим захватима свакако се може везати и за последице и штете које је овај храм претрпео у Хаџи Продановој буни и немирима везаним за овај догађај. Исте године Никола Луњевица обнавља цркву у Мојсињу, која је страдала у другом устанку. Уз њу подиже и већи дрвени чардак.⁸³

Нејасно је питање настанка цркве брвнаре у Брезни. Постоји, наиме, дилема око времена њеног подизања. Према једном нејасном запису, црква је грађена 1814. или 1817. године.⁸⁴ По свему судећи, пре би се могла прихватити година 1817, јер је тешко претпоставити да је ова једна од најлепших црква брвнара са изванредним дуборезним декорацијама могла да настане 1814. у време пред избијање таковског устанка.⁸⁵

Пре него што је постао ужички владика, са седиштем у Чачку, Никифор Вукосављевић — Максимовић започео је 1817. године обимну обнову манастира Сретење, коју је завршио 1818, што се види из натписа изнад улазних врата.⁸⁶ Истовремено, овај предузимљиви и мудри духовник извршио је и обнову манастира Преображења. Године 1817. личним заузимањем и новчаном помоћи кнеза Милоша, обновљен је манастир Никоље.⁸⁷ Овом приликом Милош је показао захвалност и штедрост према манастиру, одужујући му дуг за безбедни боравак његове породице у немирним устаничким данима. Поклонио му је једну воденицу у Пријевору, која је све до данас очувана као једна од најстаријих и најлепших грађевина ове врсте код нас.⁸⁸

Један од најлепших храмова — цркву св. Саве у Савинцу (Шарани) саградио је 1819. године кнез Милош као једну од својих најомиљенијих задужбина.⁸⁹ Градитељ цркве био је Милутин Гођевац, у то време свакако један од најспособнијих и најангажованијих

мајстора, које је запослио кнез Милош и његови сарадници.⁹⁰ Савиначка црква по свом архитектонском концепту сачињава куполну грађевину, доста ретку за ово време. Грађена врло солидно од таквог пешчара, са очигледном склоношћу према традиционалним конструктивним и просторним решењима, ова црква представља значајан објекат за праћење развоја наше градитељске мисли у XIX веку.⁹¹

Око 1820. године господар Јован Обреновић саградио је у Чачку скромну „од плетера и ћерпича“ цркву,⁹² која је срушена око 1870.⁹³ Некако у исто време, дозволом кнеза Милоша, подигнута је црква у Миоковцима за коју Ј. Вујић каже да је „нова, велика обаче от дрва и ћерпича начињена“.⁹⁴ Према натпису на садашњој цркви, која се по архитектури знатно разликује од првобитног храма, цркву је саградила кнегиња Љубица 1815. године, у част победе на Љубићу.

Од 1819. до 1822. године, обновљене су или наново грађене цркве у Бјелуши,⁹⁵ Сирогојну,⁹⁶ Горњој Добрињи,⁹⁷ Горобиљу,⁹⁸ Краљеву⁹⁹ и Котражи.¹⁰⁰ Котрашку цркву обновио је Илија Поповић 1822, при чему је старији храм знатно проширен.¹⁰¹

Како су године даље протичале, тако је развој грађевинарства добијао у интензитету. Консолидацијом власти и економских прилика све се више улазило у фазу у којој се постепено уводи ред и извесна боља организованост у избору и ангажованости мајстора, али и у вођењу надзора и извођењу радова на обнови и изградњи цркава. Лично врло заинтересован, кнез Милош је грађевинској делатности поклањао изузетну пажњу и то не само издашном помоћи и личним увидом и контролом извођења појединих подухвата, већ посебно укључивањем и задуживањем великог броја својих сарадника, које је подстицао, а често и приморавао, да се свесрдније ангажују у овим пословима. Његова браћа Јован и Јеврем били су му драгоцене помагачи и ослоњци око подизања појединих грађевина, а Васа Поповић, обор-кнез пожешке нахије, један од најприснијих сарадника и извршилаца његових налога у својој области, нарочито у грађевинским пословима.¹⁰² Сви духовници и црквени великодостојници били су, наравно, у директној зависности од воље кнеза Милоша у спровођењу својих идеја и амбиција у обнављању и грађењу храмова. По његовим налозима или пристанку ангажовани су мајстори, одређиване цене радова, а не ретко и утврђиване величине и облици цркава. Држећи тако готово све у својим рукама, могло се и очекивати спровођење једног чврстог система грађења објеката широм Србије.

Пратећи хронолошким редом настанак црквених грађевина на подручју рудничке и пожешке нахије, уочавамо да је, према сачуваним подацима, активност на плану обнављања и грађења храмова, у времену од 1824. до 1839. године, перманентна и доста жива. Године 1823. удовица Рака Љевајца, храброг учесника у оба устанка, моли да се обнови његова задужбина — црква у Заблаћу.¹⁰³ Већ 1826. црква је подигнута. Она је служила пола века, да би била саграђена нова између 1871. и 1874.¹⁰⁴

Стара, неистражена и стога још увек тајанствена црква у Бањи — Горња Трепча била је 1824. године предмет радикалне обнове, коју је извршио Никит Милинковић.¹⁰⁵ Иако скромних димензија, ова грађевина, зидана од камена, захтевала је озбиљније захвате при обнови, који су вероватно изведени од стране локалних мајстора.

Следеће године, међутим, грађена је изнова црква у Бресници, такође невеликих димензија, са припратом од дрвене грађе. Значај ове цркве за историју грађевинарства XIX века огледа се не толико у њеној архитектонској вредности, колико у чињеници што је сачуван натпис у коме се налазе подаци о имену мајстора који је цркву градио.¹⁰⁶ У питању је познати градитељ Коста из Охрида, који је у Милошево време зидао више грађевина у Србији.¹⁰⁷

Исте, 1825. године започета је градња цркве у Ласцу, а завршена 1826.¹⁰⁸ Ова црква је поново обновљена 1867, а срушена је пред изградњу нове, 1966.¹⁰⁹

Црква брвнара у Прањанима изграђена је 1827. године,¹¹⁰ управо у време када се, по прилици, завршава прва етапа у развоју грађевинарства Милошевог времена у нашим крајевима, односно када су грађене цркве углавном мањих димензија и од слабијег материјала.¹¹¹ Још би се у овој етапи настанка могла истаћи црква у Каони, чија је изградња започета 1825, а завршена 1827.¹¹² Триконхоналне основе, веома рустична и неплеменитих пропорција, ова грађевина, по свему судећи, дело је домаћих, не много вештих, мајстора, али управо оних градитеља који су се у свом неимарском опредељењу директно везивали за традиционална решења црквене архитектуре.

Изградњом цркве у Гучи између 1828. и 1831. године,¹¹³ грађевине чији мајстори, на жалост, бар за сада, нису познати,¹¹⁴ сакрално градитељство у области Чачка, а и знатно шире, стиче нове квалитете, који најављују нова стилска схватања и наговештавају дубоке промене у погледу постепеног прихватања утицаја архитектуре западних области, односно крајева преко Саве и Дунава. Мада

још увек доминирају главна обележја карактеристична за грађевине чији се неимари инспиришу традиционалним архитектонским концепцијама, гучка црква, са звоником на западној страни, са елементима који указују на барокно порекло и са смелијим рашчлањивањем фасада, по духу и карактеру сасвим се приближава грађевинама, које ће врло брзо, по основној замисли, сасвим рашчистити са старим стилским обрасцима. У досадашњим разматрањима стилских карактеристика код црква Милошевог времена није уочено да је ова црква врло илустративан пример прелазне фазе у трансформацији стилских архитектонских схватања што је чини необично важном грађевином у историји нашег градитељства прве половине XIX века.

У годинама 1832. и 1833. немамо података да је у чачанском крају зидана која црква или да је вршена која обимнија обнова. Нема сумње да се у ово време, када су се после Хатишерифа отвориле још повољније могућности за сваковрсну активност, грађевинарство развијало без застоја.

Неколико пута претварана у џамију и поново освећивана, чачанска црква доживела је 1834. обимнију обнову,¹¹⁵ о којој се непосредно старао Јован Обреновић, који се после нове административно-територијалне поделе Србије стално настанио у Чачку.¹¹⁶ Опсег ове обнове све до сада није у потпуности утврђен, али је несумњиво установљено да том приликом није наново, из темеља, зидана, већ да је рестаурисана постојећа стара грађевина. Тада је уз цркву, на западној страни, дозидана женска припрада „по височајшему одобрењу његове светлости“.¹¹⁷

Као седиште рудничке нахије Брусница је представљала веће и значајније насеље од било којег другог осим Чачка. Премда је центар насеља био лоциран на неподесном месту, због чега је касније основана Деспотовица — данашњи Горњи Милановац, Брусница се развијала релативно брзо у првим годинама Милошеве владавине, сасвим у складу са својим административним значајем. Боравећи овде, господар Јован Обреновић, као обор-кнез рудничке нахије, саградио је двадесетих година мању цркву — капелу,¹¹⁸ да би 1836. започео, а 1837. године завршио монументалу и за то време врло лепу и солидно грађену цркву. За градњу овог храма, као уосталом и за све остале значајније, био је врло заинтересован кнез Милош. Цркву је градио познати мајстор Настас Стефановић, о чему је, срећом, сачувана документација.¹¹⁹ Као доказ извесне репрезентативности у грађењу овог храма може нам послужити чињеница да су западни и северни портал врло лепо пластично декорисани. Брусничка црква,

као дело једног од најбољег неимара Милошевог времена, улази у ред најлепших сакралних грађевина у овом крају. Једнобродна грађевина, са једва наглашеним унутрашњим певничким просторима и са звоником на западној страни, ова црква показује јасне знаке преузимања савременијих градитељских елемената, али је све још увек у складу са старим концепцијама.

Године 1836, односно 1837, саграђене су још две цркве. У духу нових градитељских тенденција, са звоником — кулом на западној страни, подигнута је 1836. године црква у Ивањици, о чему нас обавештава уклесани натпис изнад врата која воде из звоника у наос.¹²⁰ Известан раскорак постоји о тачној години градње ивањичке цркве кад се узме у обзир један податак из 1837. Наиме, те године, у септембру, господар Јован Обреновић склопио је уговор са Симом Ви роњом, неимаром из Охрида, о зидању нове цркве у Ивањици,¹²¹ што се не подудара са податком из очуваног натписа. Изгледа да је у натпису наведена година која означава почетак изградње, а да је она завршена 1837, или је пак у питању грешка до које је, из неких разлога, клесањем натписа, дошло.

За потпунија обавештења о изградњи цркве у Брезни сачувано је неколико драгоцених података. Кнез Милош је 2. августа 1836. године упутио позив народу среза црногорског у рудничком округу да обезбеди материјал и изврши припреме за изградњу задужбине у Брезни „млађима за пример“.¹²² Градња брезанске цркве најпре је била поверена неимару Димитрију Сотировићу, с којим ктитори нису били задовољни. Стога, по кнежевом налогу, одузимају се послови овом мајстору и уступају већ провереном градитељу Настасу Стефановићу.¹²³ Црква у Брезни, по архитектури блиска традиционалним решењима, са основом у облику триконхоса, одликује се пластично-декоративним претензијама мајстора, које су дошле до изражаја у декорисању западног и северног портала, слично као на брусничкој цркви.¹²⁴

Све до завршетка прве Милошеве владавине (1839) сакрално градитељство у пределима око Чачка развијало се несмањеним полетом да би за време уставобранитеља овај развој текао нешто успореније. Оно што је битно и што треба нагласити а то је да се завршетком прве владавине Милошеве све више афирмишу нова стилска схватања, чији се корени налазе у градитељству преко Саве и Дунава. Епоха кнеза Александра Карађорђевића готово ће сасвим рашчистити са старим архитектонским обрасцима и прихватити новине, које су постепено продирале у четвртој деценији прошлог века. Када

је кнез Милош поново дошао на власт, по читавој Србији грађене су цркве од којих је мало која била у духу традиција. Највећи број храмова у потпуности је одражавао савремена градитељска искуства, проверавана деценијама у пределима северно од Београда. Као илустрацију потпуне стилске трансформације можемо навести цркву у Горњем Милановцу, последњу Милошеву задужбину, грађену између 1860. и 1862. године.¹²⁵

Што се тиче профаног градитељства за време кнеза Милоша, зна се да је оно, такође, било у знатном замаху и да је оставило многе грађевине, које данас представљају драгоцене споменике наше архитектонске баштине. Иако није посебно проучавана, профана архитектура у области Чачка носи све оне карактеристике, типичне за целокупно српско градитељство овог времена. У раздобљу од 1815. до 1839. године доминира архитектура конака која се ослања на градитељско наслеђе балканске бондручне грађевине. Неколико вредних објеката, насталих у овом периоду, за чије постојање знамо преко непотпуних навода и штурих описа, на жалост, није дочекало наше време. Овде се, у првом реду, мисли на конак господара Јована Обреновића у Брусници, који се по опису Ј. Вујића „састоји из једног горе спрата који садржи неколико парадни и намешетени соба све по восточностраном укусу, доле пак има различите собе и канцеларију, која је добро уређена и добро расположена...“¹²⁷ Такође би био вредан пажње конак Васе Поповића у Чачку, који је, по наводима О. Д. Пирха, сличан кнежевом конаку у Пожаревцу,¹²⁷ зграда магистрата, за коју овај путописац каже да „највише личи на наше зграде за трговину“,¹²⁸ и владичин конак, саграђен 1837. године.¹²⁹ Било је још лепих зграда — конака, чардака, вајата, стамбених кућа и разних других грађевина, која су настале у овом времену, углавном грађених на основу старих неимарских искустава. У оквиру појединих манастирских целина било је вредних зграда, које данас не постоје или су временом изгубиле првобитна обележја. То се односи на манастир Вујан, Враћевшницу, Благовештење, Сретење, Тројицу и друге.

Међу репрезентативне објекте Милошевог времена, који су до данас очувани, спадају: конак кнеза Милоша у Враћевшници, који је подигао у спомен своје мајке Вишње,¹³⁰ затим други конак у овом манастиру, који је 1834. године обновио Мелентије Павловић,¹³¹ конак господара Јована Обреновића у Чачку, саграђен 1835.,¹³² конак манастира Никоље,¹³³ конак манастира Тројице, обновљен 1844, кућа кнеза Милоша у Горњој Црнући¹³⁴ и други. Старе сеоске куће у око-

лини Чачка, Драгачеву, у крајевима око Ивањице и Горњег Милановца још увек нису комплексно проучене. Сачуван је релативно мали број, међу којима има репрезентативних примерака, али су углавном из нешто млађег времена.¹³⁵ Веома су занимљиве куће са натписима,¹³⁶ које су такође нешто позније. Посебну врсту градитељског наслеђа представљају винарски подруми у околини Чачка. До данас је очувано неколико примерака из прве половине XIX века, међу којима је од изузетне вредности подрум у Атеници, власништво Бошка Поповића.¹³⁷ Воденице поточаре такође нису биле предмет озбиљнијег изучавања. Међу оним које поуздано потичу из Милошевог времена спадају воденица у Пријевору и воденица господара Јована Обреновића у Атеници.¹³⁸

*
* *
*

Развој сликарске делатности у времену од 1791. до 1839. године немогуће је пратити одвојено од градитељства, с обзиром да је она углавном следила схватања и укуса ктитора сакралних грађевина. Другим речима, црквено сликарство, о коме је овде углавном реч, било је у директној зависности од архитектуре, јер су се њеним развојем управо стварали услови за настанак и процват иконописне делатности, па и за појаву зидних сликаних декорација. У тесној вези са градитељством били су и други облици уметничког стварања, посебно дуборезно стваралаштво и обрада метала.

Сликарство у годинама пред устанак, за време Карађорђевог војевања, а нарочито у доба кнеза Милоша, као област уметничког стварања пружа више могућности да се преко праћења његовог развоја уоче иконографске и стилске особености ширег регистра, него што се то може одредити кад су у питању одлике у развоју градитељства ових раздобља. Својом природом приснијег, интимнијег, индивидуалнијег, па и аутономнијег ауторског односа, сликарство је било више отворено и лакше остваривало додире и узајамна прожимања са многим уметничким токовима и утицајима.

Међутим, упркос наглom порасту његове продукције, којом је требало задовољити не само нарасле потребе услед обнове и изградње многих цркава и изићи у сусрет захтевима и укусу нове клијентеле, сликарско стварање се дуго тврдоглаво држало традиционалних ка-

нона и конзервативних образаца и предложака, иако је, према најновијим истраживањима, већ на почетку показивало и испољавало знаке посустајања у одолевању ликовним новинама.

Бранко Вујовић, историчар уметности који данас најактивније и најбрижљивије испитује и проучава процесе који су се збивали у уметности овог времена, веома је добро уочио најважније правце у развоју сликарске делатности крајем XVIII и почетком XIX века.¹³⁹ Иначе, треба напоменути да су сви истраживачи сликарске уметности овог раздобља (1791—1815) веома хендикепирани чињеницом што је очуван веома мали број дела, пошто је највећи њихов део настрадао 1813. године, када су Турци, после пропасти устанка, у бесу одмазде, попалили и опустошили многе цркве. Теренским испитивањем, нарочито оним која се неколико задњих година спроводе у оквиру појединих институција, откривају се последња преостала сликарска дела, која представљају чак и кључне споменике за објашњење неких важних појава, за атрибуцију, за установљавање поузданијих судова о делу појединих иконописаца. Знатно је, срећом, боља ситуација са сликарским наслеђем Милошевог времена, које је неупоредиво боље очувано. Међутим, оно је још увек недовољно проучено, што у овом тренутку отежава изрицање дефинитивних оцена о одликама његовог развоја.

Најзанимљивија, па и највернија, црта сликарске делатности у време пред први српски устанак и током његовог трајања, јесте појава домаћих више или мање даровитих мајстора, чија активност још увек није сасвим сагледана нити проучена. Њихов удео у сликарском, пре свега иконописном и фреско стварању, није, можда, особито истакнут у погледу уметничког квалитета иако је у многим случајевима неспоран и достојан вредности других стваралаца, већ нарочито у томе што они својим делом учествују у општем покрету и полету националног, просветног и културног буђења и препорода, заснованог на аутохтоним и аутентичним снагама, које су се све више откривале и развијале. У том погледу од изванредног је значаја за новију историју српске уметности проучавање дела Хаџи Рувима и његовог уметничког круга.¹⁴⁰ Као родоначелник новог уметничког схватања, Хаџи Рувим је са својим ученицима и следбеницима у нашој уметности крајем XVIII и почетком XIX века трасирао нове правце развоја. Поникао у околини Ваљева, где се пред устанак оформило жариште слободарских идеја и где су се најпре успоставиле сваковрсне везе са живљем преко Саве, Хаџи Рувим, духовно и идејно надахнут новим стремљењима боравећи у Земуну

и Великој Ремети, убрзо је постао носилац прогресивнијих уметничких тежњи, које је ауторитативно преносио на своје следбенике.

У његовом окриљу израсла је најдаровитија и најснажнија уметничка личност — Петар Николајевић Молер, сликар који је део своје активности везао за наше крајеве. Сликајући иконостас у Гучи,¹⁴¹ он је у овом делу Србије први, пред Карађорђев устанак, обележио рађање нових импулса у иконописној делатности, који су најављивали раскид са традицијама.¹⁴² Драгоцено откриће представља проналазак једног његовог непознатог дела у гробљанској капели у Горњем Милановцу, до којег је дошао Б. Вујовић, трагајући за Молеровим радовима. У питању су царске двери манастира Боговађе, које је уметник, према сачуваном запису, сликао 1797. године.¹⁴³ Ово дело представља изузетно вредан уметнички споменик у веома скромној сликарској баштини предустаничког времена на подручју Чачка, а за потпуније сагледавање доста оскудно очуваног Николајевићевог дела изванредно значајно остварење.

Хаџи Рувимовом уметничком кругу припада мање талентован, али плодан сликар, Јеремија Михаиловић, чије је дело, у поређењу са сликама Петра Николајевића Молера, ипак доста минорно. Популаран и веома тражен иконописац, он је у тешким годинама првог устанка својом делатношћу задовољавао готово све важније захтеве клијентеле и, у недостатку других сликара, добијао врло значајне и велике поруџбине. Обновом манастира Вујна поверава му се 1807. године велики посао осликавања унутрашњих зидних површина цркве, а 1808. и сликање иконостаса.¹⁴⁴ На жалост, све његове фреске у Вујну уништене су 1851. године, када је преко њих Андрија Дијаковић насликао нови живопис,¹⁴⁵ тако да немамо могућности да овај један од његових највећих сликарских ансамбала, при чијој му је изради помагао мајстор Стојан, анализирамо и оцењујемо у погледу његове вредности. Иконостас је срећом очуван и он се данас налази највећим делом у цркви св. Богородице у Горњој Трепчи. У Вујну се једино задржала његова икона арханђела Михаила.¹⁴⁶ Иконостас из Вујна представља Михаиловићев рани рад и од несумњивог је значаја за праћење његовог сликарског развоја. Од не мање важности су и царске двери из цркве брвнаре у Такову, које су руком истог мајстора сликане 1808. године — дакле у време када је вероватно завршавао своју велику поруџбину у задужбини Николе Луњевице и Милана Обреновића.¹⁴⁷ Потврди ли се претпоставка да су постојеће зидне слике на спољном западном зиду горњотрепчанске цркве, које су настале, по свој прилици, 1824. године¹⁴⁸ — његов рад, онда

би то било дело из његове зреле фазе, која, међутим, не показује битнији напредак у његовом сликарском развиту.

Ни по пореклу ни по сликарској сродности, Хаџи Рувимовом уметничком кругу није припадао Јанко Михаиловић Молер, како се често погрешно истиче. Он је својом активношћу сликања иконостаса и икона био више година на подручју Чачка и његове шире околине доминантна личност. Мада је овај сликар у последње време био предмет озбиљнијег истраживања и проучавања,¹⁴⁹ још увек није у целости утврђен његов доста обиман опус. Задњих година идентификован је знатан број његових непознатих икона.¹⁵⁰ До сада се зна да је сликао иконостасе и иконе у Жељевици, Жичи, Гучи, Тијању, Прањанима, Доброселици, Прилипцу, Јабланици, Бјелуши и другим местима. Јанку је при сликању помогао његов син Сретен,¹⁵¹ а поједине иконе овај млади зограф сликао је самостално, најчешће по угледу на свога оца.¹⁵² На основу данашњег познавања сачуваних дела Јанка Михаиловића Молера, може се рећи да је овај иконописац,¹⁵³ по свом сликарском убеђењу, припадао оној групи домаћих уметника, која је кроз своја дела сједињавала превазиђене поствизантијске образце и нове тенденције, које су долазиле са запада. Са више или мање успеха своје иконе је прилагођавао укусу наручиоца, негујући извесну црту допадљивости, што је очигледно обезбеђивало наклоност ктитора.¹⁵⁴ Према није био изузетно даровит нити особито сликарски образован, овај уметник ни у ком случају нема само локални значај. У уметности Милошевог времена, па и касније, он је више година неуморно стварао у области од Краљева до Старог Влаха, оставивши печат своје личности дубље и снажније него неки други познатији иконописци. Несумњиво је знатно допринео развоју сликарске делатности у овом делу Србије и пружио незаобилазни удео у обогаћивању изражајних и стилских токова у иконопису свог времена. Недовољно познавање дела овог сликара имало је утицаја на чињеницу да га наука још увек није адекватно оценила. Међутим, то не значи да би се он могао сврстати међу наше најбоље сликаре тзв. прелазног периода, али му је несумњиво место међу веома заслужним иконописцима, без чијег би дела наша сликарска баштина била сигурно сиромашнија. Даље истраживање његовог стваралаштва и објављивање монографије представља обавезу града и краја, чијој је културној и ликовној традицији учинио изванредан допринос.

Из доба првог устанка, тј. из 1812. године потиче иконостас у цркви брвнари у Цветкама,¹⁵⁵ чији је аутор неидентификован. Су-

дећи по неким стилским обележјима и типолошким цртама представљених светитеља, могло би се претпоставити да је овај иконостас сликао Јанко Михаиловић. Уколико би ово било тачно, онда би то било његово најраније дело, које је сликао када му је било око двадесет година. Како његова сигнирана последња дела потичу из 1851. године, то се, од иконостаса у Цветкама па до икона из Јовања, може пратити четрдесетогодишњи Јанков плодан рад. Када се овоме дода да је овај уметник сликао и портрете црквених великодостојника и других личности из овог краја и то као први познати сликар овог жанра, онда се може схватити од коликог је значаја проучавање дела овог аутохтонца.

Значајну струју у сликарској активности у Србији последњих деценија XVIII и прве две деценије XIX века представља она која је била усмерена ка одвајању од строгих поствизантијских узора и ка прихватању барокне уметности западног и руског порекла. Њен најмаркантнији представник је позната сликарска породица Лазовића из Бијелог Поља. Симеон — отац и Алексије — син, сликари који су често заједно радили и чија је делатност тек последњих година подробније испитивана, насликали су знатан број дела у чачанском¹⁵⁷ и ивањичком, односно ужичком крају.¹⁵⁸ Они су, упркос извесним недостацима, брзо стекли глас угледних и добрих сликара. Симеон је у својој дугогодишњој делатности, путујући западним крајевима Србије, сликао иконостасе и иконе већ од седме деценије XVIII столећа (Сирогојно 1764, Пустиња 1766, Буковик око 1770, Сегојно 1779, Кућани 1780¹⁵⁹), да би 1801. насликао престоње иконе у манастиру Клисурси сасвим у духу симбиозе руско-млетачког барока, очигледно се трудећи да напусти раније неговане поствизантијске обрасце.¹⁶⁰ Каснија његова иконописна остварења у Брезови¹⁶¹ и неким другим црквама (Каран, Сеча Река, Ужице) говоре да се лако и вешто прилагођавао старинском укусу наручилаца.

Алексије Лазовић, прогресивнији и образованији сликар од свог оца, успео је да се пласира као један од водећих иконописаца и један од ретких који је у почетку успешно конкурисао Јањи Молеру, миљенику кнеза Милоша. Насликао је, између осталог, како смо недавно утврдили, главни део иконостаса у крагујевачкој старој цркви, једној од првих Милошевих задужбина.¹⁶² Вредна Алексијева остварења налазе се у нашем крају. Реч је о царским дверима, крсту са Христовим распећем и иконама Богородице и Јована Богослова, које се чувају у цркви манастира Ваведене, својевремено пренете из

старе чачанске цркве, коју је око 1820. године подигао господар Јован Обреновић.¹⁶³

Посебну пажњу заслужују иконописна дела у нашој области која су сликали мајстори означени у стручној литератури као зографи.¹⁶⁴ Несумњиво најквалитетнија дела по имену непознатог сликара налазе се у Враћевшници. Ради се о четири престоне иконе Св. Јована, Св. Николе, Богородице са Христом и Исуса Христа, од којих је две последње, 1824. године, приложио манастирској цркви кнез Милош.¹⁶⁵ Даровит и способан, враћевшнички мајстор, који се са овим иконама представио као уметник који ради у духу традиција ретардираног барока, са изразитим осећањем за живи и звучни колорит, који је често подређен сигурном и коректном цртежу, сликао је веома слично иконописцу Ристу Николићу, за којег је Б. Вујовић¹⁶⁶ склон да поистовети са враћевшничким уметником.

Иконостас цркве у Савинцу сликала су два мајстора, од којих се издваја Јања Молер, као аутор двеју престоних икона, приложених 1822. цркви од стране кнеза Милоша.¹⁶⁷ Веома добро очуван савиначки иконостас представља типично дело цинцарских мајстора, који су, уз велику кнежевину наклоност, сликали иконостасе широм Србије.

Године 1831. Јања Молер је сликао иконостас цркве у Каони, за који се раније веровало да је дело Јанка Михаиловића Молера. Сликан знатно рустичније од савиначких икона,¹⁶⁸ овај иконостас се одликује добром очуваносћу, па је утолико чудније што је уклоњен са првобитног места у цркви и на његово место постављен нов и безвредан.

Недавно очишћени и конзервирани иконостас цркве манастира Никоље, настао 1826. године,¹⁶⁹ улази у ред врло занимљивих иконописних дела Милошевог доба. За сада се не може извршити атрибуција, јер се са неким одликама његовог мајстор не може идентификовати ни са једним познатим иконописцем овог времена.¹⁷⁰ Постоји довољно индиција за претпоставку да га је сликао неко од домаћих мајстора, који је успео да вешто сједини архаичне црте поствизантијског иконописног схватања са елементима карактеристичним за дела настала у духу левантинског барока.

Живе везе политичке и економске природе, које су пред устанак успостављене између Србије и Аустрије, а током устанка и продубљиване, имале су знатног одраза на развој културног, а посебно ликовног живота у Србији. Отварајући се према свету, који је упирао поглед на збивања и дивио се победама српских устаника, Србија је постала област која је магнетски привлачила родољубиве

Србе пречане, међу којима је било талентованих и образованих сликара. Учене личности и велики родољуби, какав је, на пример, био Доситеј Обрадовић,¹⁷¹ веома су допринели развоју веза и односа са Србима у Аустро-Угарској, које су подстицали да долазе у Србију и да, у обновљеној и слободној отаџбини предака, понуде своје стваралачке услуге. Међу њима први су се одазвали сликари, који су почели да добијају наруџбине у новим и обновљеним црквама и да портретишу угледне и богате прваке, нарочито у нешто каснијем раздобљу.

Знатно пре устанка забележени су први контакти и установљена дела сликара из данашње Војводине.¹⁷² Доскора се, међутим, веровало да су уметници из предела преко Саве и Дунава пословно долазили у Србију тек током првог устанка,¹⁷³ а само је наглашавана могућност да су неки сликари сликали своја дела овде непосредно пред устанак.

За поједине уметнике из Тесарије, који су добар део своје активности везали за Србију, оскудна документација није могла да предочи тачно време почетка њихових пословних веза са старим крајевима. Тако је, на пример, забележено у литератури да је Никола Апостоловић, ученик Димитрија Братоглића из Земуне, прво своје дело у Србији насликао тек 1816. године и то престоне иконе за иконостас цркве Св. Прокопија у Прокупљу.¹⁷⁴ Узели смо као пример овог сликара, пошто је он веома интересантан за проучавање сликарске делатности почетком XIX века у областима око Чачка. На овом подручју, заправо, откривена су његова дела, која временом свог настанка говоре о томе да је он овде сликао не само током устанка,¹⁷⁵ већ и знатно пре његовог почетка. Најпре је установљено да је поред царских двери¹⁷⁶ у цркви брвнари у Љутовници 1810. године сликао читав иконостас, од којег је сачуван само један део.¹⁷⁷ Потом је утврђено да је сликао две престоне иконе, које се данас налазе у цркви манастира Ваведење и које се овде по први пут објављују. Реч је о његова два веома добра рада која су настала 1800. године, дакле у врло раном периоду његовог стваралаштва. Колико се до сада зна, то су његове најстарије очуване слике.¹⁷⁸ После конзерваторских радова¹⁷⁹ на икони Богородице са Христом могао се прочитати део записа који гласи: *Сію ік (ОНs) почившагw Петр(а) Н(ов)ановича 1800.* Из записа се види да је ктитор иконе неки Петар Јовановић и да је она сликана 1800. године. На другој престониој икони са представом Исуса Христа такође је постојао запис, од кога је данас очуван мањи део. Читљива су следећа слова: *... |К... а... є... почившагw Петра ... Енча 18...*

која нам такође говоре о истом ктитору и вероватно о истој години сликања. Иако иконе нису потписане, нема никакве сумње у то да их је сликао Никола Апостоловић. На основу само летимичног увида у њихова сликарска обележја, у поређењу са његовим потписаним радовима, може се, без тешкоћа, доћи до закључка да им је аутор овај уметник. Значај ваведењских икона је, управо, у томе што су то најранија досада позната дела Николе Апостоловића и што по својим квалитетима спадају међу његова најбоља остварења.

Апостоловићев долазак у Србију, односно у крајеве чачанске области, као да је после другог устанка покренуо низ уметника из Аустрије, који су прешли Саву и Дунав. Два су сликара део своје активности везала за Враћевшницу, односно Чачак. Најпре је једно време, 1817. године, у Враћевшници боравио Георгије Лацковић, који је сликао тадашњег игумана Мелентија Павловића¹⁸⁰ и, вероватно, још неке портрете.¹⁸¹ Трага о свом боравку у овом манастиру оставио је и у виду других остварења.¹⁸² Скоро две деценије доцније, после већ стеченог искуства других војвођанских сликара у портретисању кнеза и чланова његове породице као и других његових угледних сарадника, у Чачак долази Урош Кнежевић да би сликао портрете господара Јована Обреновића и других личности. Тада је, вероватно, насликао и грб Обреновића на Јовановом конаку.¹⁸³

Покушај да се целовито прикажу развојни токови градитељства и сликарства у Карађорђево и Милошево доба у нашим крајевима заснива се, пре свега, на оцени актуелне научне потребе оваквог приступа и истовремено се везује за жељу аутора да се у десетој свесци ЗБОРНИКА, којом се обележава леп јубилеј, објави мала синтеза досадашњих сазнања о уметности једног времена, у којој су крајеви око Чачка имали врло видну улогу. Пишчево задовољство је утолико веће што је испуњен сазнањем да му је ЗБОРНИК РАДОВА Народног музеја у Чачку, омогућавајући објављивање резултата истраживања уметности XIX века, пружио изванредан подстицај у овом не увек лаком и захвалном послу и што је сада, ето, у прилици да на страницама ове угледне и значајне научне публикације заокругли глобалну слику уметничког развоја једне епохе, у којој су кроз многе противуречности покренути они токови који ће наше сликарство постепено увести у свет модернијег ликовног стила и израза и који ће изазвати разлоге за почетак великих обрачуна са преживелим схемама поствизантијске традиције.¹⁸⁴

НАПОМЕНЕ

1. М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, „Зборник заштите споменика културе“, 1, (Београд, 1951) 108—114, исти, Ликовна култура Карађорђевог времена, „Историјски гласник“, 1—2, (Београд, 1951), 59—71, исти, Грађевине и грађевинари Србије од 1790 до 1839. године, „Зборник Музеја првог српског устанка“, 1, (Београд, 1959), 5—58, исти, Топчидерска црква, њени градитељи, њени сликари, „Зборник радова Народног музеја у Београду“, I, (Београд, 1958), 335—339, исти, Класицизам код Срба 1790 — 1848, I, Београд, МСМЛXV, II, Београд, МСМЛXVI, 5—35.

2. П. Васић, Војвођански сликари у Србији (1817 — 1850), „Научни зборник Матице српске“, серија друштвених наука, I, (Нови Сад, 1950), 1, 93—109, исти, Урош Кнежевић, Летопис Матице српске, СХХVI, књ. 365, 1—2, (Нови Сад, 1950), 17—30, исти, Страни уметници и Карађорђева Србија, „Историјски гласник“, 1, (Београд, 1955), 71—86, исти, Србија 1808. у акварелима Франца Јашкеа, „Историјски гласник“, 1—2, (Београд, 1957), 61—62, исти, Карађорђева Србија у делима савремених уметника, „Зборник Музеја првог српског устанка“, I, (Београд, 1959), 67—78, исти, Историјски портрети Уроша Кнежевића, „Зборник Музеја првог српског устанка“, II, (Београд, 1960), 33—42, исти, Сликарство у Србији после другог устанка, „Политика“, (Београд, 29, 30. XI и 1. XII 1963), исти, Иконе Николе Апостоловића у Прокупљу, „Политика“, 12. IV 1964, исти, Мали прилози историји српског устанка, „Зборник Музеја првог српског устанка“, III—IV, (Београд, 1964—1965), 106—122, исти, Живко Павловић молер пожаревачки и његово доба, Пожаревац — „Браничево“, 1968, исти, Црквена уметност код Срба у XVIII и XIX веку, Српска православна црква 1219—1969, (Београд, 1969), 331—358.

3. Б. Вујовић, Ликовна култура Србије у време проте Матије Ненадовића (1777 — 1854), Прота Матија Ненадовић и његово доба, Београд, Галерија САНУ, 1978, 68—69.

4. М. Коларић, Класицизам код Срба — грађевинарство, 3, Београд МСМЛXVI, 22.

5. П. Васић, Белешке о уметничким споменицима ужичког краја, „Ужички зборник“, IV, (Титово Ужице, 1957), 311—359.

6. Д. С. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, Београд — Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, V, 1962, 121, 141, 145 — 148, 160, 162, 169—172, 178—179.

7. И. Здравковић, Господар Јованов конак у Чачку, Музеји, 6, (Београд, 1951), 123—127, исти, Рестаурација и адаптација Господар Јовановог конака у Чачку, „Зборник заштите споменика културе“, IV — V, (Београд, 1955), 243—252.

8. М. Д. Протић, Добрачки манастир Св. арханђела у Моравичкој клисури, Битољ, 1939.

9. М. Д. Протић, Под Бањицом црква Жежевица, неколико цртица из њене историје поводом прославе 600 годишњице њеног постанка, Краљево, 1937.

10. М. Д. Протић, Драгачево и његови славни синови, Ниш, 1940, исти, Трнавски мученици, Битољ, 1939.

11. М. Д. Протић, Прота драгачевски Јанко Молер Михаиловић забрављени сликар, сепарат из „Православне мисли“, I, (Београд, 1958), св. 2, 1—16.

12. Бавећи се истраживањем дела овог иконописца, писац ових редова је објавио неколико радова. Најпотпунија литература о њему: Р. Станић, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексисија Лазовића, „Зборник радова Народног музеја“, VII, (Чачак, 1976), 144—147.

13. Д. Ранковић, М. Икониновић, Извештај систематског истраживања доњег Драгачева, „Зборник радова Народног музеја“, IV, (Чачак, 1973), 155—183, исти, Извештај систематског истраживања горњег Драгачева, „Зборник“, V, (Чачак, 1974), 177—195.

14. В. Вујовић, Цркве брвнаре у Београду, „Годишњак Музеја града Београда“, V, (Београд, 1958), исти, Српске иконе XIX века, предговор каталогу и каталог изложбе, Музеј града Београда и Завод за заштиту споменика културе града Београда (Београд, 1969), исти, Прилог познавању српског златарства

- XIX века, „Зборник Музеја примењене уметности“, 12, (Београд, 1968), 113—120, исти, Цркве брвнаре у околини Београда, „Годишњак Музеја града Београда“, XIX, (Београд, 1970), исти, Споменици културе и културне установе Београда, Београд, 1970, исти, Црквени споменици на подручју града Београда, Београд, 1973, исти, Ликовна култура Србије у време проте Матије Ненадовића (1777—1854), Прота Матија Ненадовић и његово доба, Београд, Галерија САНУ, 1978, исти, Заштита устаничких гробова и надгробних белега, „Гласник Друштва конзерватора Србије“, 4, Београд, 1980.
15. Б. Вујовић, Царске двери војводе Молера, „Рашка баштина“, 1, (Краљево, 1975), 241—245.
16. Б. Вујовић је припремио исцрпну монографију о цркви у Брезни, која ускоро треба да буде објављена.
17. В. Тошић, Мрчајевци и околина, Мрчајевци, 1978, 119—220.
18. Пре оснивања овог завода запажену активност је показао Републички завод за заштиту споменика културе из Београда, који је у овом крају заштитио неколико цркава брвнара, конак господара Јована Обреновића у Чачку и неке друге споменике.
19. Р. Станић, Савинац задужбина Обреновића, „Наша прошлост“, 1—2, (Краљево, 1967), 78—88, исти, Стара црква у Бресници, „Зборник радова Народног музеја“, II, (Чачак, 1971), 97—107, исти, Манастир Враћевшница, Горњи Милановац — „Дечје новине“, 1980.
20. Р. Станић, Иконостас манастирске цркве у Враћевшници, „Зборник за ликовне уметности Матице српске“, VII, (Нови Сад, 1971), 145—161, исти, Иконостас цркве у Цветкама, „Зборник радова Народног музеја“, III, (Чачак, 1972), 33—54, исти, Иконостас цркве у Савинцу, „Зборник радова Народног музеја“, IV, (Чачак, 1974), 5—23.
21. Р. Станић, Непозната дела Николе Апостоловића, „Повеља“, 1, (Краљево, 1971), 140—157, исти, Конзерваторске белешке, „Зборник радова Народног музеја“, V, (Чачак, 1974), 5—28, исти, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића, „Зборник радова Народног музеја“, VII, (Чачак, 1976), 131—147, исти, Конзерваторска открића, „Зборник радова Народног музеја“, VIII, (Чачак, 1977), 61—76.
22. Књажевска канцеларија, I, Нахија Пожешка 1815 — 1839, приредио Данило Вуловић, Београд, 1953, Крагујевачка нахија 1815 — 1839, св. 1, 1815 — 1827, приредио др Радосав Марковић, Београд, 1954.
23. Б. Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815 — 1915, издање Историјског архива, Чачак, 1968.
24. Б. Перуничкић, Једно столеће Краљева 1815 — 1915, издање Историјског архива, Краљево, 1966.
25. Ово дело које је ушло у осам томова обухвата све области и облике уметничког изражавања Срба у времену од 1790. до 1848. године.
26. Класицизам код Срба — грађевинарство, св. 2, Београд, MCMLXVI, Класицизам код Срба — каталог грађевинарства, св. 5, Београд, MCMLXVII.
27. Класицизам код Срба — каталог црквеног сликарства и примењене уметности, св. 6, Београд, MCMLXVII.
28. Класицизам код Срба 1790. — 1848, св. 1, Београд, MCMLXV, и св. 2, Београд, MCMLXVI, 5 — 35.
29. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, књ. I, Београд, 1901, и књ. 2, Београд, 1902.
30. О. Дубислав Пирх, Путовање по Србији у години 1829 — превод Драгише Мијушковића, Београд, 1899.
31. Ј. Веселић, Опис манастира у Србији, Београд, 1868, М. Ђ. Милићевић, Манастири у Србији, „Гласник Српског ученог друштва“, XXI, (Београд, 1867), Митрополит Михаил, Српска црква у Књажеству Србији, Београд, 1874, Православна српска црква у Краљевини Србији, Београд, 1895, Д. Руварац, Митрополија Београдска око 1735, Сремски Карловци, 1903.
32. М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије до 1842, I, Београд, 1901.
33. Т. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша, Културне прилике од 1815 1839 године, Београд 1922.

ГРАДИТЕЉСТВО И СЛИКАРСТВО ИЗ КРАЈА ХVIII И ПОЧЕТКА XIX ВЕКА
У ПРЕДЕЛИМА ОКО ЧАЧКА

34. Археолошки споменици и налазишта у Србији, I, Западна Србија, Београд, 1953 и II — Централна Србија, Београд, 1956.
35. В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950.
36. Р. Марковић, Задужбине кнеза Милоша, „Просветни гласник“, III — IV, 3 — 5, Београд, 1942.
37. Д. С. Поповић, Преписивачка делатност Овчарско-кабларских манастира, „Зборник радова Народног музеја“, VII, (Чачак, 1976), 84.
38. Д. Ранковић — Вучићевић, Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури, „Градац“ — часопис за културу, уметност и друштвена питања, 2, (Чачак, 1964), 32—56, где је и сва важнија литература, иста, Графички извори зидног сликарства у наосу цркве манастира Никоље под Кабларом, „Зборник радова Народног музеја“, I, (Чачак, 1969), 55—61.
39. М. Коларић, Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године, 6.
40. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, II, Београд, 1903, бр. 2699.
41. Р. Станић, Манастир Враћевшница, 23—32.
42. У ово време падају обнове манастира Каленића и Јошанице. Уп. Љ. Стојановић, Нав. дело, бр. 2642 и 3567.
43. Р. Станић, Иконостас манастирске цркве у Враћевшници, 148.
44. У цркви Св. Тројице у Бјелуши код Ариља налазе се царске двери које су сликане 1762. руком наивног и, вероватно, самоуког иконописца, који се одликује изражајном свежином и снагом. Уп. Р. Станић, Конзерваторска открића, 69, сл. 11 и 12.
45. Р. Станић, Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају, „Ужички зборник“, II, (Титово Ужице, 1973), 71 — 76.
46. Р. Станић, Сликарска дела Симеона Лазовића у нашем крају, „Чачански глас“, 12. V 1972, 6 — 7, исти, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића, 140—146.
47. Д. Пантелић, Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791 — 1794, Београд, 1927, 153.
48. Б. Вујовић, Ликовна култура Србије у време проте Матије Ненадовића, 69 — 75.
49. М. Коларић, Класицизам код Срба — грађевинарство, 22.
50. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, I, 209 — 211.
51. М. Д. Протић, Драгачево и његови славни синови, 35 — 40, Р. Станић, Градитељска делатност у Драгачеву и околини крајем XVIII и почетком XIX века, „Октобар“, 53/54 (Краљево, 1970), 24.
52. Д. Ранковић, М. Икодиновић, Извештај систематског истраживања Доњег Драгачева, 174.
53. О цркви у Гучи и њеном иконостасу види чланак А. Фолтић — Корјак, који се објављује у овој свесци „Зборника радова“.
54. Д. С. Поповић, Манастир Ваведeње, „Зборник радова Народног музеја“, IV, (Чачак, 1973), 30.
55. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, I, 202.
56. С. Душанић, Р. Николић, Овчарско-кабларски манастири, Београд, 1963, 32—33.
57. З. Симић — Миловановић, Трагови манастира Стјеника у планини Јелици, „Старинар“, н. с. I, (Београд, 1950), 237—242.
58. Р. Станић, Непознати запис из Жежевице, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, X, (Београд, 1974), 111.
59. Калуђери опустелог манастира Стјеника који су дошли из Жежевице живели су по околним пећинама, које народ назива „српским пећинама“. Уп. М. Д. Протић, Под Бањицом црква Жежевица, 6.
60. М. Д. Протић, Нав. дело, 6—7.
61. М. Д. Протић, Нав. дело, 8. Данас овај натпис не постоји.
62. М. Перовић, Први устанак, акта и писма, Београд, 1977, 96—98.
63. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, II, 146—147, Ђ. Мано — Зиси, Неколико старих српских цркава, „Старинар“, VIII/IX, (Београд, 1933/34), 240—243.

64. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, I, 216—217, Д. Јапчевећ, Гласник Географског друштва, 7—8, (Београд, 1922), 182—183, Археолошки споменици и налазишта, I, Западна Србија, 108—110.
65. Ј. Вујић, Нав. дело, 208, М. Д. Протић, Драгачево и његови славни синови, 30—32, Р. Станић, Градитељска делатност у Драгачеву крајем XVIII и почетком XIX века, 24, Д. Ранковић, М. Икодиновић, Извештај систематског истраживања Горњег Драгачева, 174—175.
66. Р. Станић, Црква у Горачићима, „Чачански глас“, 28. II 1969, 8.
67. Ј. Вујић, Нав. дело, 207, М. Д. Протић, Нав. дело, 53—54, Р. Станић, Нав. дело, 24, Д. Ранковић, М. Икодиновић, Извештај систематског истраживања Доњег Драгачева, 174—175.
68. В. Тошић, Мрчајевци и околина, 197—198.
69. В. Тошић, Нав. дело, 197.
70. Д. С. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, 145.
71. Д. С. Павловић, Нав. дело, 178.
72. Р. Станић, Иконостас цркве у Цветкама, 42.
73. Р. Станић, „Во то времја глад бист...“, „Чачански глас“, 7. VI 1968.
74. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, II, 151.
75. Ј. Вујић, Нав. дело, 158.
76. С. Шаkota, Топола и Олленац, Београд, 1962, 1—18.
77. Д. Милић, О делатности једног истакнутог носиоца трговачког капитала Николе Милићевића — Луњевице (1767—1842), „Зборник Музеја првог српског устанка“, II, (Београд, 1960), 63.
78. Техничка документација годовичке цркве још није публикована. Цркву је детаљно снимлио арх. Слободан Ђорђевић, конзерватор краљевачког Завода, аутор пројекта конзерваторско-рестаураторских радова, који су у току под његовим надзором.
79. И. Здравковић, Црква манастира Стјеника у планини Јелици код Чачка, Саопштења, IV, (Београд, 1961), 215—219.
80. В. Тошић, Нав. дело, 197.
81. М. Коларић, Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839, 5—58.
82. Р. Станић, Манастир Трнава, „Наша прошлост“, 1—2, (Краљево, 1969), 6.
83. Д. Милић, Нав. дело, 63, В. Тошић, Нав. дело, 171—172.
84. Д. С. Павловић, Нав. дело, 121.
85. Црква брвнара у Брезни срушена је, на жалост, после другог светског рата. Дуборезом обрађени поједини делови цркве богате рељефне орнаментике, данас се чувају у тамошњој цркви, зиданој 1837. године.
86. М. Д. Протић, Драгачево и његови славни синови, 21.
87. В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, 223.
88. В. Стефановић Караџић, Почетак описанија српски наместира, „Даница“, забавник за годину 1826, (Беч, 1826), 10.
89. В. Стефановић Караџић, Нав. дело, 24—25.
90. М. Коларић, Нав. дело, 24.
91. Р. Станић, Савинац задужбина Обреновића, 78—88.
92. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, I, 200.
93. Д. С. Поповић, Историја чачанске гимназије 1837—1937, Чачак, 1938, 38.
94. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, II, 150.
95. Ј. Вујић, Нав. дело, 11—12.
96. Ј. Вујић, Нав. дело, 13.
97. М. Коларић, Класицизам код Срба — грађевинарство, 25.
98. Д. С. Павловић, Нав. дело, 133.
99. Р. Станић, Реализам иконостаса, „Октобар“, (Краљево, 1970), 16.
100. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, I, 209.
101. М. Д. Протић, Нав. дело, 45—46.
102. Д. С. Поповић, Василије — Васа Поповић главни кнез Пожешке нахије (1819—1832), „Зборник радова Народног музеја“, II, (Чачак, 1971), 74.
103. В. Тошић, Нав. дело, 206—208.
104. В. Тошић, Нав. дело, 208.

ГРАДИТЕЉСТВО И СЛИКАРСТВО ИЗ КРАЈА XVIII И ПОЧЕТКА XIX ВЕКА
У ПРЕДЕЛИМА ОКО ЧАЧКА

105. Ђ. Мано-Зиси, Нав. дело, 243, Р. Станић, Црква у Горњој Трепчи, „Чачански глас“, 29. XI 1968, С. Ненадовић, Споменичке вредности гробља Бање Горња Трепча, „Зборник радова Народнoг музеја“, IV, (Чачак, 1973), 71—82, В. Тошић, Нав. дело, 166—169.

106. Р. Станић, Стара црква у Бресници, 97—106.

107. Неимар Коста из Охрида је несумњиво мајстор Коста Димовић, који је градио цркву у Шапцу 1827. и започео градњу цркве у Ваљеву. Уп. М. Коларић, Нав. дело, 28 и Р. Станић, Нав. дело, 100—101.

108. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, I, 193—194.

109. В. Тошић, Нав. дело, 208.

110. Д. С. Павловић, Нав. дело, 160.

111. Ова црква је темељно рестаурисана од 1970. до 1972. г. Види: Р. Станић, Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975, „Рашка баштина“, 1, (Краљево, 1975), 305—306.

112. М. Д. Протић, Нав. дело, 43, Д. Ранковић, М. Икодиновић, Извештај систематског истраживања Горњег Драгачева, 189—190.

113. Види напомене бр. 50—53.

114. Према извесним обележјима може се претпоставити да су је градили припадници познате грађевинске породице Гођевац.

115. Д. Ранковић — Вучићевић, Прилог проучавању Богородице Градачке, „Зборник радова Народнoг музеја“, I, (Чачак, 1969), 20.

116. Д. С. Поповић, Историја чачанске гимназије, 39—40.

117. Д. Ранковић — Вучићевић, Нав. дело, 20—22.

118. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, II, 148.

119. Види: Класицизам код Срба — грађевинарство, св. 2, 306, 347.

120. Класицизам код Срба — грађевинарство, св. 2, 311.

121. М. Коларић, Нав. дело, 30.

122. Класицизам код Срба — грађевинарство, св. 2, 308.

123. Нав. дело, 335.

124. На јужном зиду цркве уграђена је камена плоча која обележава споменик кнеза Васа Поповића. Натпис на плочи гласи:

Васиљу Поповићу Нахѣ Пожешке управителю дражайшему своему родителю у Бершићима Нахѣ Ридничке рођен пожиошени 55 година, а 27 януара 1832 године у неделю. За знакъ сыновиѣ любви вѣѣнога воспоминанїя постаоше оваѣ споменикѣ 1833-ће год. благодарный сынови ѣгови Стеванъ, Мияило и Ракоко.

Поред ове плоче налази се камени крст на коме је уклесан следећи натпис:

Сѣй крестъ воздвигнутъ естъ здѣ въ память блажено почившаго младенца Іоанна сына Василия Поповича иаъ сѣя вароши Чачакъ которий поживе 10 лѣтъ и престави се 23 декемвриа 1827 = года.

125. Р. Станић, Настас Ђорђевић мало познати градитељ XIX века, „Зборник радова Народнoг музеја“, I, (Чачак, 1969), 155—162, сл. 1 и 3.

126. Ј. Вујић, Нав. дело, 148.

127. О. Дубислав Пирх, Нав. дело, 138.

128. О. Дубислав Пирх, Нав. дело, 140.

129. Љ. Дурковић — Јакшић, Епископ ужички Никифор и млади Његош, Краљево, 1980, 61.

130. Конак је саграђен 1825. Изгорео је у пожару 1920, а обновљен 1966. Уп. Р. Станић, Манастир Враћевшница, 18—19.

131. Р. Станић, Нав. дело, 18.

132. Д. С. Поповић, Конак господара Јована Обреновића у Чачку у светлу неких нових података, „Зборник радова Народнoг музеја“, I, (Чачак, 1969), 77—85, где је и сва важнија литература.

133. С. Душанић, Р. Николић, Нав. дело, 17.

134. Б. Којић, Кућа кнеза Милоша у селу Горњем Црнућу, Музеји, 2, (Београд, 1949), 143.

135. Све до данас, на жалост, није стављен под заштиту закона извештан број вредних старих кућа, које су све више угрожене. Препоруке које је донела Скупштина СР Србије у вези са заштитом споменика народног градитељства утицале су да су послови на заштити етнографских вредности постали приоритетни у програмима рада неких организација заштите, па се може очекивати да ће ови драгоцени објекти бити адекватно заштићени.

136. Р. Павићевић — Поповић, Натписи на сеоским кућама у околини Чачка и Горњег Милановца, „Рашка баштина“, I, (Краљево, 1975), 263—267.

137. Н. Пешић — Максимовић, Један преживели облик народне архитектуре — атенички винарски подрум, „Зборник радова Народног музеја“, I, (Чачак, 1969), 65—73. Приликом рекогносцирања терена стручњаци Народног музеја из Чачка пронашли су винарске подруме на падинама Јелице на којима су убележене године из прве половине XIX века.

138. М. Д. Протић, Воденица Јована Обреновића у Атеници стављена под заштиту државе, „Чачански глас“, I. I 1953. На жалост, ова воденица, упркос своје вредности, није очувана.

139. Б. Вујовић, Ликовна култура Србије у време проте Матије Ненадовића, 97—122.

140. Хаџи Рувимово дело још увек није целински сагледано, иако је о њему релативно доста писано. Уп. Јб. Павловић, Једна заборављена школа, „Српски књижевни гласник“, XXII, 1, (Београд, 1909), 355—363, П. С. Стевановић, Хаџи Рувим Нешковић, Стопедесетогодишњица устанка у Србији 1804 — 1954, Београд, 1954, 17—23, Ј. Мирковић, Старине манастира Боговађе, „Споменик САН“, XCIX, (Београд, 1950), 21—63, С. Шакота, Један Хаџи Рувимов рад, „Зборник Музеја првог српског устанка“, II, (Београд, 1960), 113—118, Г. Томић, Дуборезне корице за јеванђеље рад Хаџи Рувима, „Зборник Музеја примењене уметности“, 18, (Београд, 1974), 59—67, М. Шакота, Хаџи Рувим у Студеници, „Рашка баштина“, I, (Краљево, 1975), 219—223, М. Коларић, Ликовна култура Карађорђевог времена, 64—65, С. Шакота, Сликарско дело Петра Николајевића Молера, „Зборник Музеја првог српског устанка“, I, (Београд, 1959), 115—142, Ј. Павловић, Прилог проучавању Хаџи Рувимове библиотеке и његове уметничке делатности, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 27/1—2, (Београд, 1961), 83—97, Б. Вујовић, Нав. дело, 100—113.

141. Види напомену бр. 53.

142. Захваљујући изврсној студији Славка Шакоте (Сликарско дело Петра Николајевића Молера) ми данас о овом војводи, ратнику, молеру и родољубу, чије је трагично страдање везано за Милошеву сурову склоност обрачунима са противницима, знамо много више него о било којој личности Хаџи Рувимовог круга. Видан допринос потпунијем сазнању његовог иконописног опуса дала је Ангелина Фолгић — Корјак стручном обрадом Молеровог иконостаса у Гучи.

143. Б. Вујовић, Царске двери војводе Молера, 241—245.

144. Р. Станић, Конзерваторска открића, 63—67, где је и сва важнија литература.

145. М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, 112.

146. Царске двери из Вујна данас се налазе у двору Жичке епархије у Краљеву.

147. Р. Станић, Нав. дело, 63—64, сл. 5, 6 и 7.

148. Р. Станић, Црква у Горњој Трпчи, 8.

149. О њему је релативно доста писано. Наводимо значајније прилоге: М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, 112, исти, Ликовна култура Карађорђевог времена, 64—65, М. Д. Протић, Прота драгачевски Јанко Молер Михаиловић заборављени сликар, 1—16, С. Шакота, Сликарско дело Петра Николајевића Молера, 131—133, Р. Станић, Срећан Протић драгачевски сликар XIX века, „Чачански глас“, 8. IX 1968, исти, Конзерваторске белешке, 5—23, С. Живојиновић, Рача украј Дрине, Београд, 1974, 77—88, Р. Станић, Конзерваторска открића, 67—75, исти, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића, 131—147.

ГРАДИТЕЉСТВО И СЛИКАРСТВО ИЗ КРАЈА XVIII И ПОЧЕТКА XIX ВЕКА
У ПРЕДЕЛИМА ОКО ЧАЧКА

150. Р. Станић, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића, 131—138, исти, Конзерваторске белешке, 9—13, исти, Конзерваторска открића, 67—76.

151. Р. Станић, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића, Алексија Лазовића, 131—136.

152. Б. Вујовић, Царске двери војводе Молера, 244, Р. Станић, Конзерваторске белешке, 18—23.

153. Молер је поред икона сликао и портрете црквених великодостојника и јавних личности свог времена. У два маха — 1846, портретисао је ужичког епископа Никифора Максимовића. Један портрет се чува у манастиру Сретену. Уп. М. Д. Протић, Прота драгачевски Јанко Молер..., 42—46 и Ј. Дурковић — Јакшић, Нав. дело, 70—71.

154. Јанко Михаиловић је 1839. године требало да слика монументални иконостас у цркви манастира Раче на Дрини поред врло истакнутих и тада незапослених сликара Јована Исаиловића, Уроша Кнежевића и Јована Поповића. Међутим, пошто је за овај посао затражио 650 талира, прилично високу суму за ово време, то му посао није уступљен. Уп. М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, 113.

155. Р. Станић, Иконостас цркве у Цветкама, 33—54.

156. У манастиру Јовану чувају се две престоне иконе Богородица са Христом и Исус Христос, које је сликао Јанко. Друга је потписана његовом руком, а прва означена са годином 1851, када је сликана.

157. Р. Станић, Сликарска дела Симеона Лазовића у нашем крају, „Чачански глас“, 12. V 1972, 6—7.

158. Р. Станић, Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају, 65—100, где је и најважнија литература.

159. Р. Станић, Нав. дело, 71—81.

160. Р. Станић, Нав. дело, 81—85.

161. Р. Станић, Нав. дело, 85—88.

162. За део иконостаса крагујевачке старе цркве доскора се веровало да га је сликао Аксентије Јанковић. Уп. Класицизам код Срба — каталог црквеног сликарства и примењене уметности, св. 6, Београд, MCMLXVII, 25.

163. Р. Станић, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића, 141—145, сл. 15, 16, 17, 18 и 19.

164. Уп. Б. Вујовић, Ликовна култура Србије у време проте Матије Ненадовића, 117—120.

165. Р. Станић, Иконостас манастирске цркве у Враћевшници, 150.

166. Б. Вујовић, Нав. дело, 119.

167. Р. Станић, Иконостас цркве у Савинцу, 5—23.

168. Р. Станић, Конзерваторске белешке, 13—17.

169. Чишћење и конзервација иконостаса извршена је у сликарско-конзерваторском атељеу Завода у Краљеву уз надзор историчара уметности Зорице Златић.

170. Неки аутори приписивали су га Симеону Лазовићу, што је неодрживо с обзиром да у време сликања иконостаса овај иконописац није био жив. Уп. С. Душанић, Р. Николић, Нав. дело, 45—46.

171. М. Коларић, Ликовна култура Карађорђевог времена, 66.

172. П. Васић, Живко Павловић молер пожаревачки и његово доба, 7.

173. П. Васић, Мали прилози историје српског устанка, 106—121.

174. М. Коларић, Нав. дело, 68, П. Васић, Иконе Николе Апостоловића, „Политика“, 15. XI 1964.

175. Р. Станић, Непозната дела Николе Апостоловића, 140—157.

176. Д. С. Павловић, Разноврсни облици и вредности уметничког изражавања код црква брвнара, Саопштења, IV, (Београд, 1961), 81.

177. Р. Станић, Нав. дело, 145—148, сл. 1—5.

178. Приписујући неке слике овом уметнику, П. Васић сматра да је Н. Апостоловић у Србији почео да слика негде око 1807, што би значило да су му најранији радови из овог времена. Уп. П. Васић, Карађорђева Србија у делима савремених уметника, 70—72. Први познати Апостоловићев рад јесте

застава војводе Буше Вуличевића из 1804. године, који није очуван. Уп. Р. Станић, Нав. дело, 153.

179. Конзерваторске радове на иконама извршила је екипа сликара конзерватора из Покрајинског завода за заштиту споменика културе из Новог Сада.

180. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, II, 140.

181. Р. Станић, Манастир Враћевшница, 41.

182. Д. Ранковић, М. Вуловић, М. Шакота, Враћевшница, Београд, 1967, 26.

183. Р. Станић, Прилог проучавању сликарске делатности Уроша Кнежевића у Чачку, „Зборник радова Народног музеја“, III, (Чачак, 1972), 12—26.

184. Цртеже за овај рад израдила је арх. Марија Домазет, на чему јој се срдечно захваљујем. Захвалност дугујем и Живораду Терзићу за изванредан број фотографија, које сам искористио као илустрације.

ARCHITECTURE ET PEINTURE DE LA REGION DE ČAČAK DE LA FIN DU XVIIIe ET DU DEBUT DU XIXe SIECLE

L'on étudie dans cet article certaines questions importantes de l'évolution des conceptions architectoniques et picturales dans la région de Čačak à la veille de la première insurrection, pendant celle-ci, du temps de la seconde insurrection et pendant le premier règne du prince Miloš Obrenović.

On stipule que des recherches systématiques dans ce sens n'ont pas été effectuées et que la documentation complète qui permettrait de dresser une image scientifique multilatérale de toutes les formes de création artistique à cette époque, n'a pas été recueillie.

Le postulat fondamental de l'auteur, dans son analyse critique des recherches scientifiques effectuées jusqu'à présent au sujet des créations artistiques les plus importantes pendant cette période, est que ces recherches sont sensiblement inférieures à celles auxquelles ont procédé les historiens dans le domaine de l'histoire politique et économique de l'époque. L'auteur en explique la raison du fait que l'opinion généralement admise est que les monuments du temps de Karageorges et de Miloš sont à un niveau artistique et esthétique bien inférieur à celui des monuments médiévaux ou de l'époque de la domination ottomane, si bien que les historiens de l'art s'intéressaient moins à leur étude. Cependant, un nombre assez réduit de chercheurs s'occupe assidûment et sérieusement de l'étude des monuments artistiques de cette époque. Mentionnons en particulier à cet égard Miodrag Kolarić et Pavle Vasić.

Cependant si l'on prend en considération une autre approche à l'étude de cet héritage assez négligé et si on le considère dans le contexte des conditions historiques dont il est issu, on se rend tout de suite compte de son importance indubitable, et du besoin de rechercher et signaler justement les particularités tellement authentiques, qui permettent de mieux connaître notre propre identité et de pénétrer plus à fond dans l'essence de notre entité nationale.

Si l'on prend en considération les circonstances excessivement pénibles du point de vue politique, social et économique de la Serbie et partant aussi de la région de Čačak, surtout pendant la première insurrection, on s'étonnera du grand élan architectural et aussi pictural de l'époque. L'auteur explique ce fait par un manque d'attention accordée aux facteurs qu'il interprète de la façon suivante. Si nous pénétrons à l'aide de documents historiques et de monuments conservés plus profondément dans cette époque qui restera unique, nous verrons que presque jamais dans notre histoire, à aucune de ses périodes, ne s'est accumulée et manifestée une telle conscience ethnique, une telle unité spirituelle, une telle force architypique, une telle détermination spontanée de tenir bon au point de vue national, et de tracer les voies décisives de l'existence et du développement nationaux. A cette époque, que l'histoire de l'art devra encore sérieusement rechercher, se sont déroulés des événements et ont apparu des phénomènes dans le cadre de la modification générale de la conscience sociale qu'il est presque impossible d'expliquer. C'est avec un élan incroyable et en engageant en commun tous ses efforts, que le

ГРАДИТЕЉСТВО И СЛИКАРСТВО ИЗ КРАЈА ХVIII И ПОЧЕТКА ХIХ ВЕКА
У ПРЕДЕЛИМА ОКО ЧАЧКА

peuple serbe s'est mis à reconstruire ses vieux monastères et églises et à élever de nouveaux édifices dans des conditions où sa simple existence était mise en question, et où les conditions économiques étaient plus que précaires, Cet élan n'avait jamais été enregistré dans l'histoire de notre architecture. Tous ces événements eurent une forte répercussion sur le développement de l'architecture religieuse et de la peinture dans la région de Čačak.

Dans la seconde partie de sa contribution, l'auteur passe en revue tous les monuments culturels et historiques d'importance dans la région de Čačak et de ses environs, restaurés ou élevés entre les années 90 du XVIIIe siècle et les années 40 du XIXe. Dans cette catégorie se rangent: les églises de Takovo et de Savinac, le monastère de Klisura et celui de Stjenik, les églises de Guča, de Goračići, de Tijanje, de Cvetke, de Gornja Trepča, de Trnava, de Bresnica, de Brusnica et de Ljutovnica et les monastères de Godovik, de la Présentation au Temple, de Nikolje, de Vujan, etc.

Dans la partie réservée à la peinture, l'auteur passe en revue tous les phénomènes d'importance et toutes les individualités de l'époque, en insistant sur les plus hautes qualités et les réalisations les plus intéressantes dans la peinture d'icônes et les arts décoratifs. Prise dans son ensemble, cette étude est le premier essai global de faire la lumière sur l'héritage artistique légué par cette époque à la région de Čačak.

The first part of the report deals with the ...

The second part of the report deals with the ...

The third part of the report deals with the ...

The fourth part of the report deals with the ...

The fifth part of the report deals with the ...

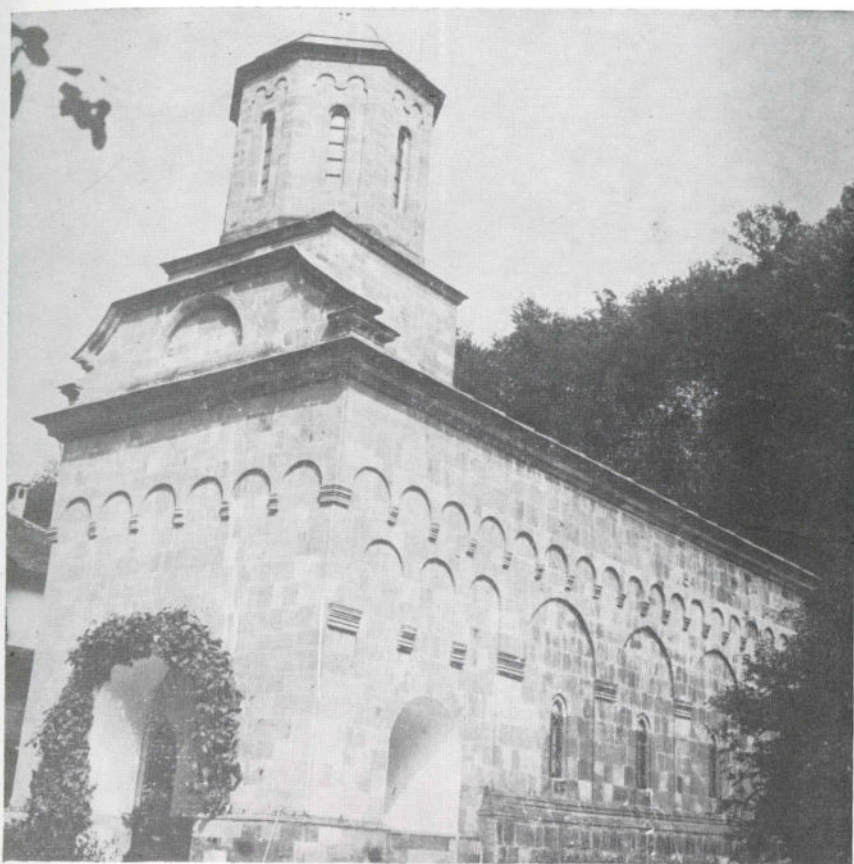
The sixth part of the report deals with the ...

The seventh part of the report deals with the ...

The eighth part of the report deals with the ...

The ninth part of the report deals with the ...

The tenth part of the report deals with the ...

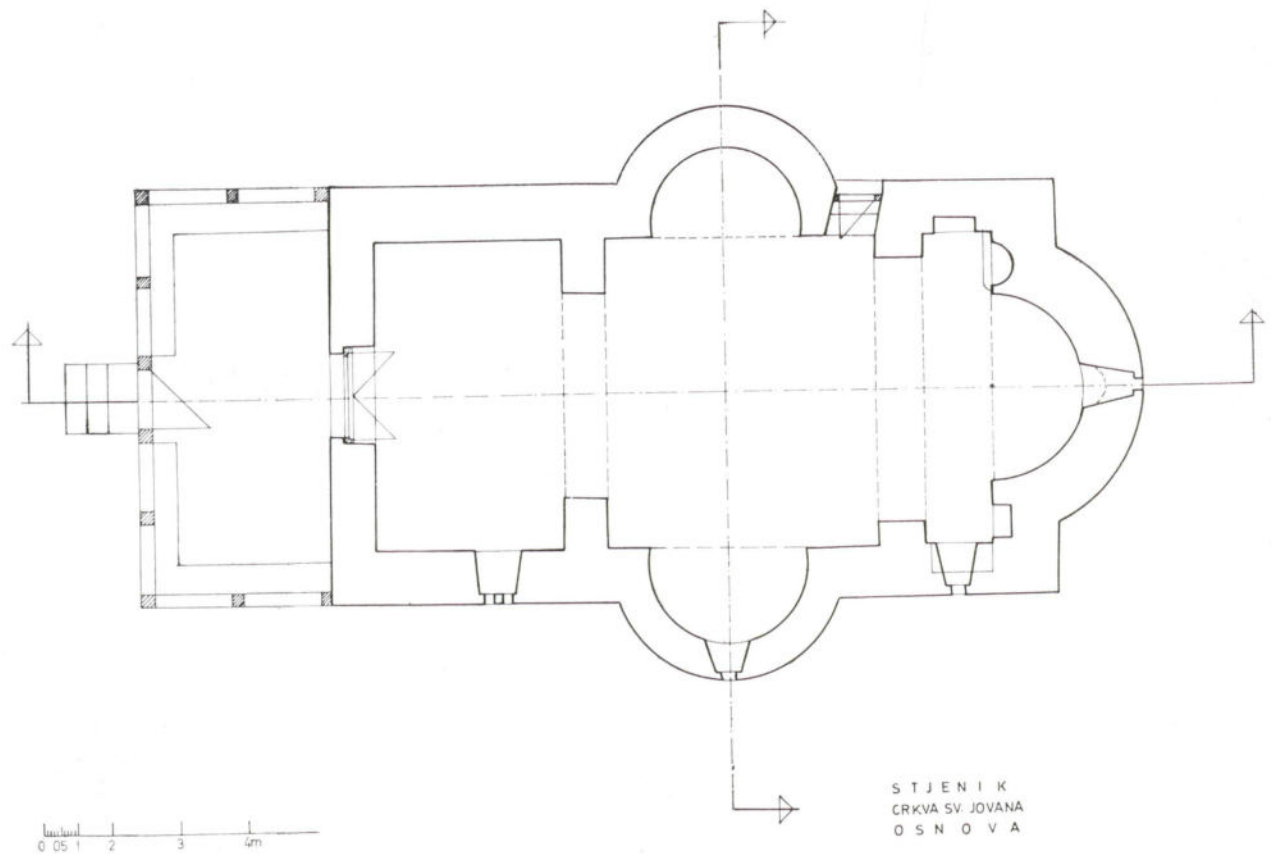
Сл. 1. Црква манастира Враћевшнице, обновљена 1737.

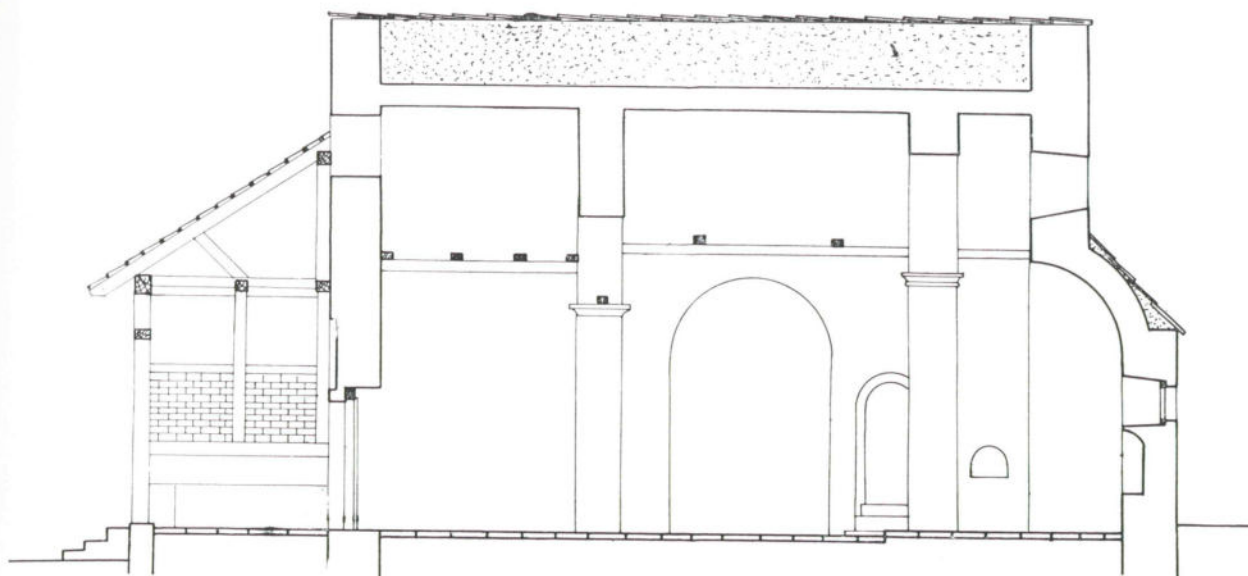
Сл. 2. Фреске у цркви манастира Враћевшнице, сликане 1737.

Сл. 3. Манастир Стјеник, обновљен 1802.

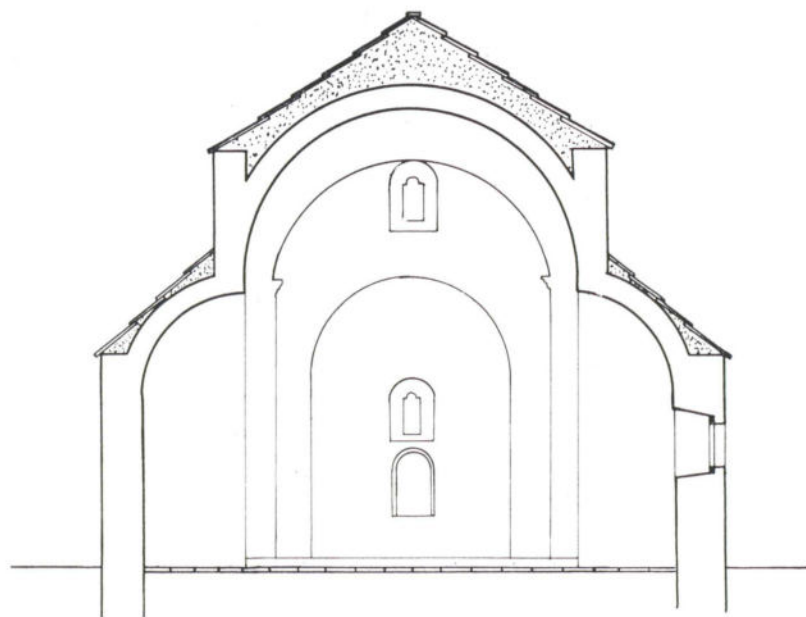

Сл. 4. Црква манастира Стјеник, основа

STJENIK
CRKVA SV. JOVANA
STJENIK

Сл. 5. Црква манастира Стјеник, подужни пресек

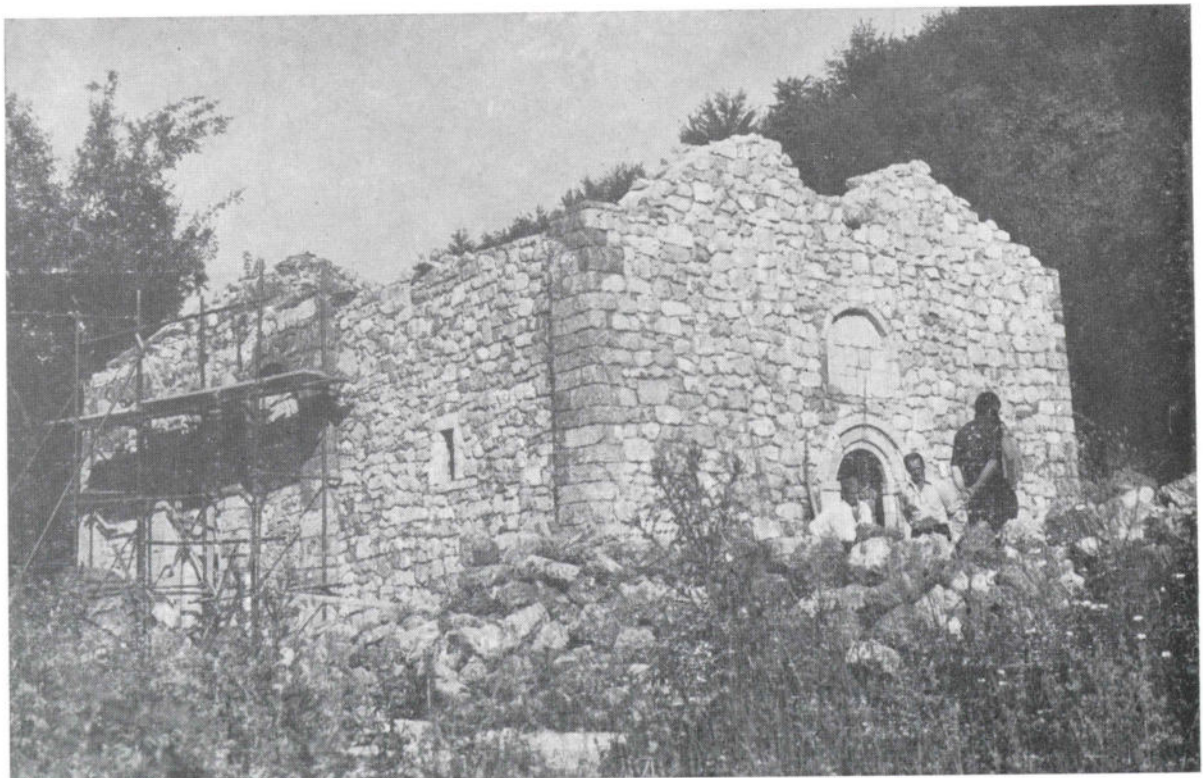
Сл. 6. Црква манастира Стјеник, подужни пресек

STJENIK
CRKVA SV. JOVANA
POPREČNI PRESEK

Сл. 7. Манастир Вујан, обновљен 1805.

Сл. 8. Манастир Годовик, црква, обновљена 1808.

Сл. 9. Црква у Горачићима, грађена између 1807. и 1810.

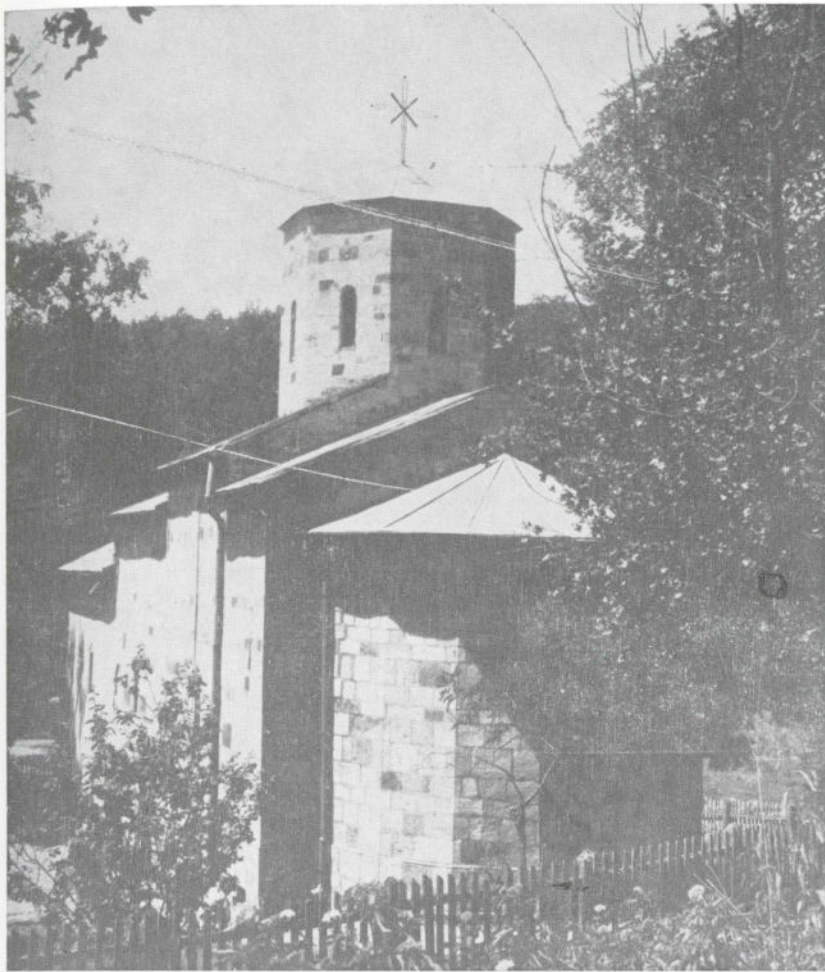
Сл. 10. Црква брвнара у Љутовници, саграђена 1809.

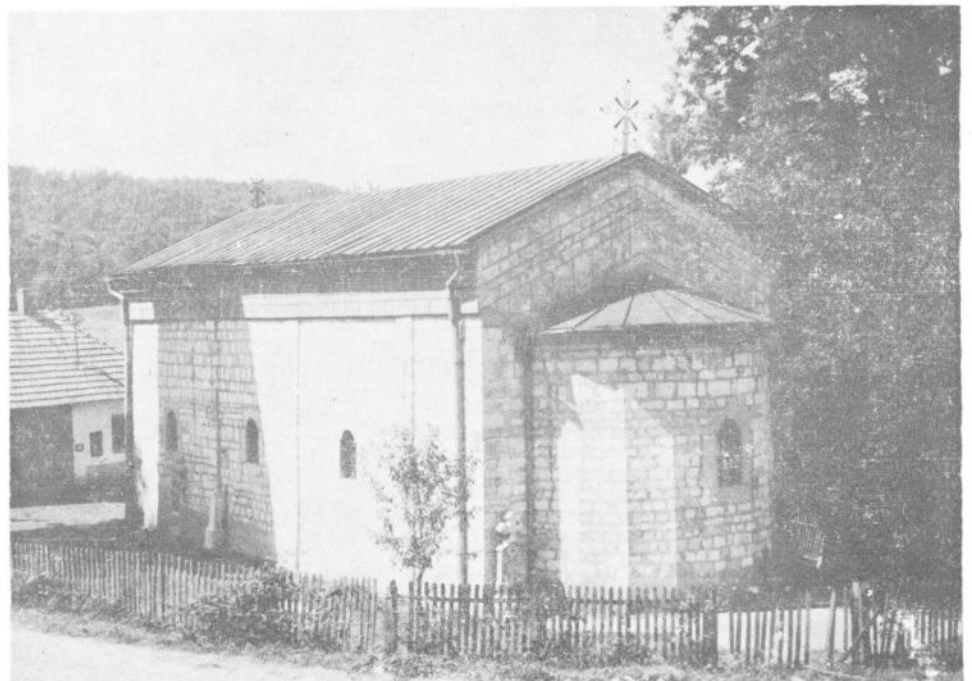
Сл. 11. Црква манастира Никоље, обновљена 1811.

Сл. 12. Манастир Срећење, обновљен између 1817. и 1818.

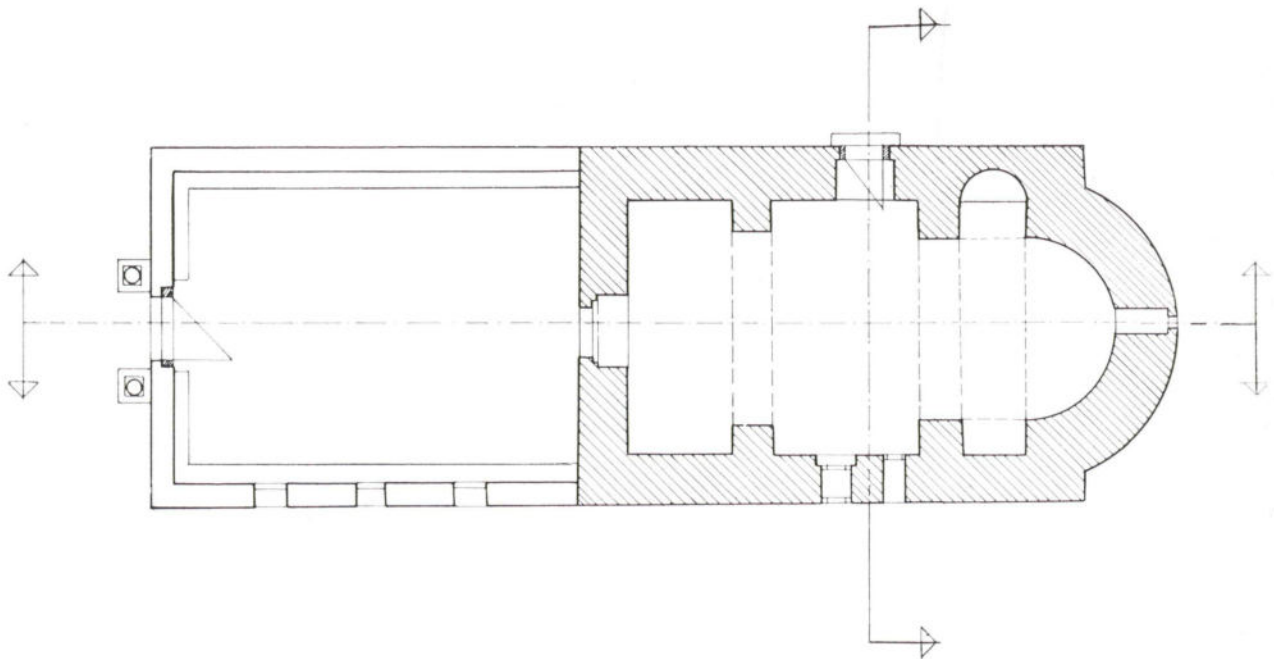
Сл. 13. Црква у Савинцу (Шарани), саграђена 1819.

Сл. 14. Црква у Г. Добрињи, саграђена 1922.

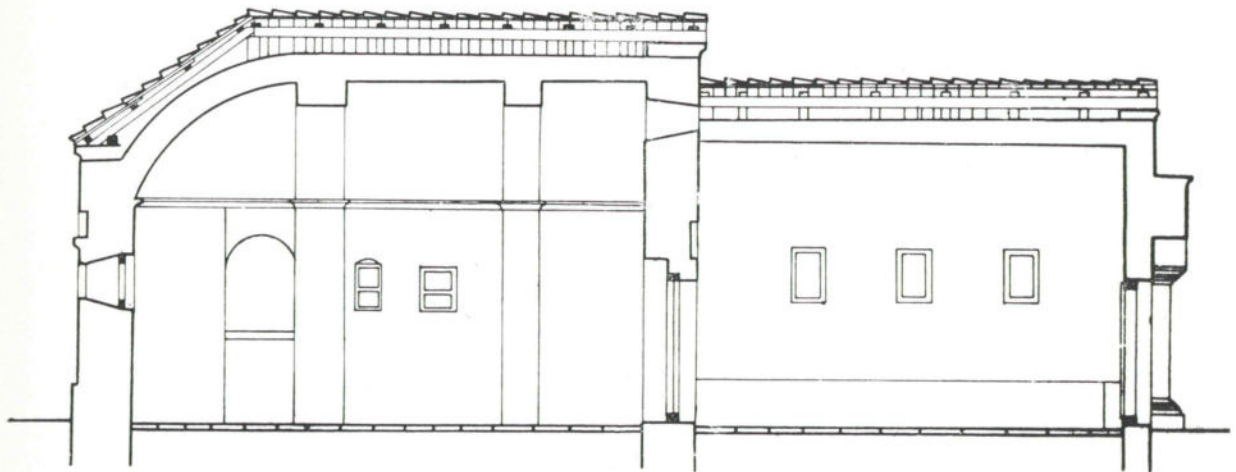

Сл. 15. Црква у Бањи Горња
Трепча, обновљена 1824.

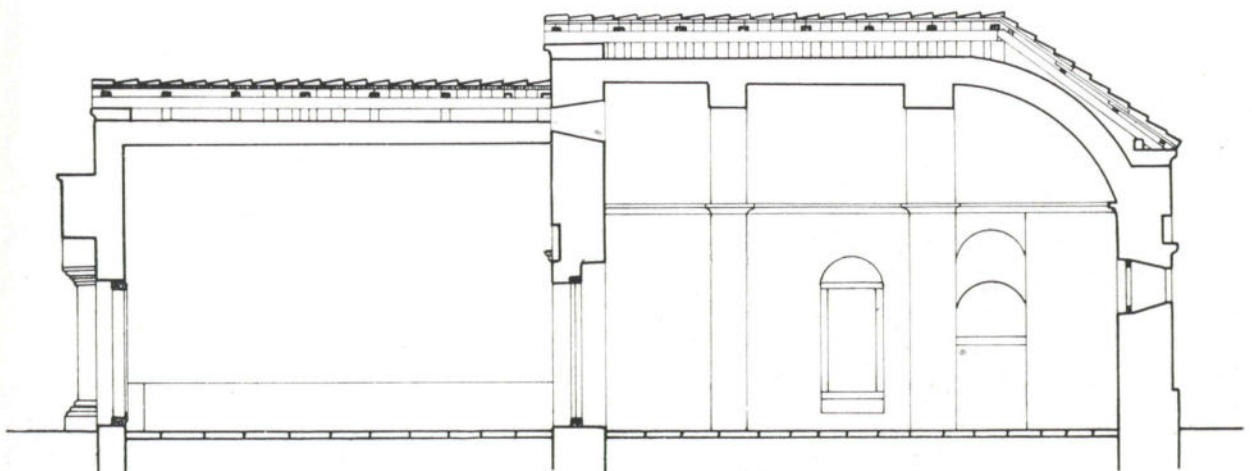
TREPČA
CRKVA SV. BOGORODICE
OSNOVA

Сл. 16. Црква у Бањи Горња Трепча, основа

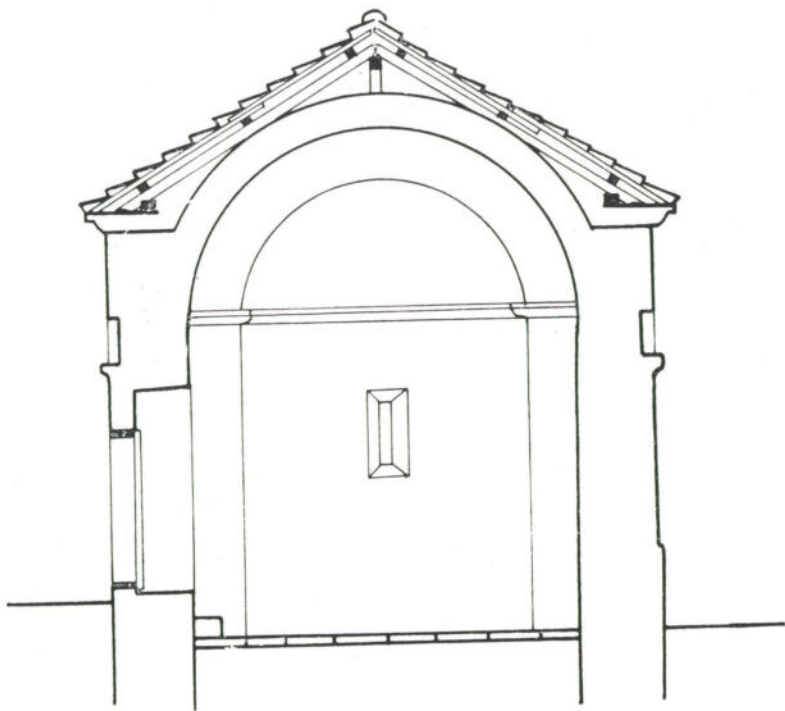
G O R N J A T R E P Ć A
 C R K V A S V. B O G O R O D I C E
 P O D U Ź N I P R E S E K

Сл. 17. Црква у Бањи Горња Трепча, подужни пресек I

G O R N J A T R E P Ć A
 C R K V A S V. B O G O R O D I C E
 G O R N J A T R E P Ć A

Сл. 18. Црква у Бањи Горња Трепча, подужни пресек II

TREPCA
CRKVA SV. BOGORODICE
POPREČNI PRESEK

Сл. 19. Црква у Бањи Горња Трелча, попречни пресеж

Сл. 20. Стара црква у Бресници, саграђена 1825.

Сл. 21. Црква у Каони, грађена између 1825. и 1827.

Сл. 22. Црква брвнара у Прањанима, саграђена 1827.

Сл. 23. Црква у Гучи, грађена између 1828. и 1831.

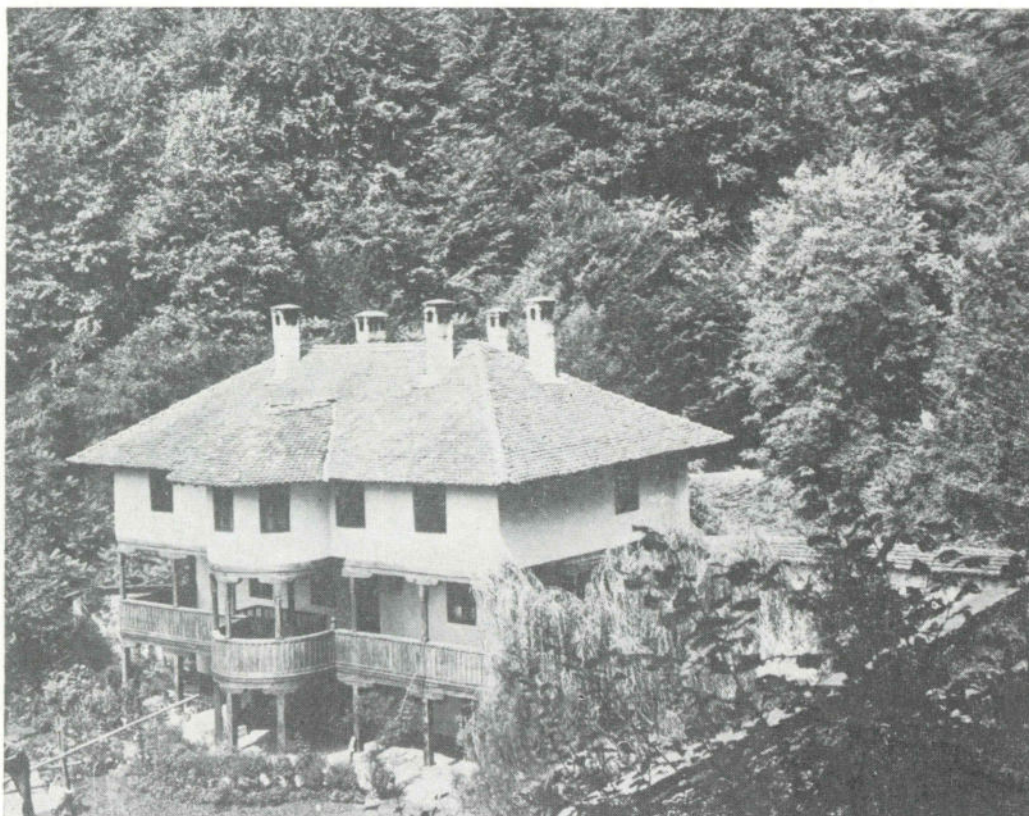
Сл. 24. Црква у Брусници, грађена између 1836. и 1837.

Сл. 25. Црква у Ивањици, грађена између 1836. и 1837.

Сл. 26. Црква у Брезни, грађена између 1836. и 1837.

Сл. 27. Конак кнеза Милоша у Враћевшници, саграђен 1825, а обновљен 1966.

Сл. 28. Конак Радича Поступовића у Враћевшници, који је обновио Мелентије Павловић 1834.

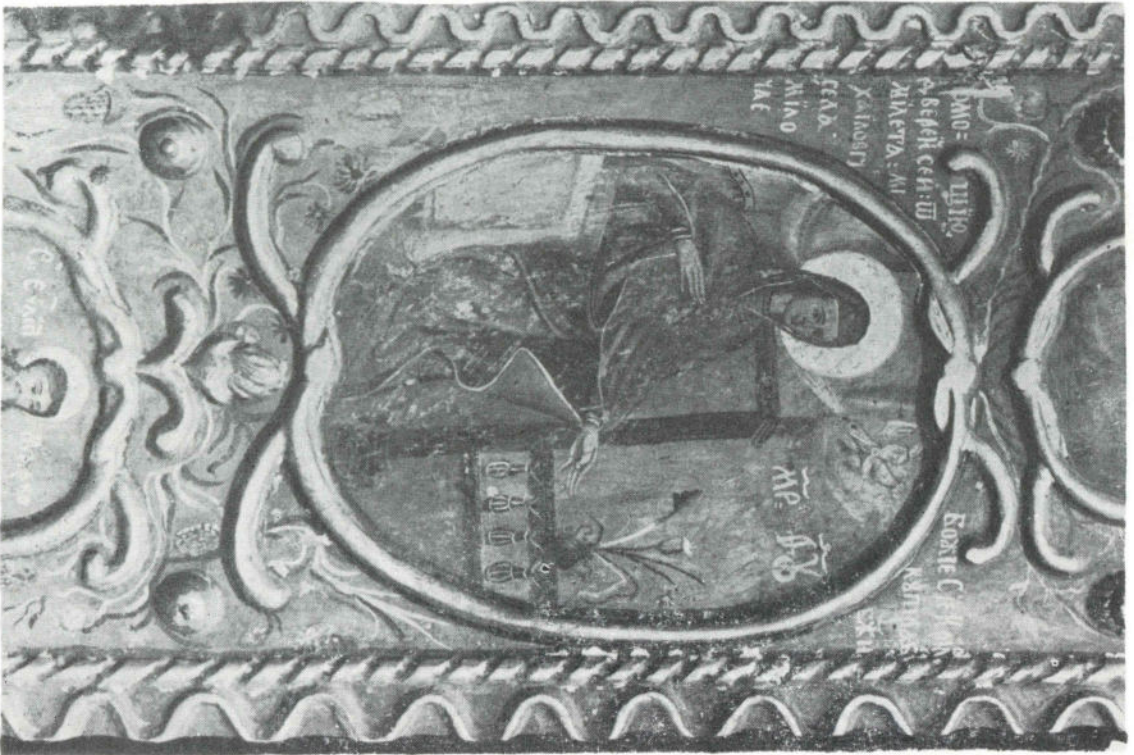
Сл. 29. Конак господара Јована Обреновића у Чачку, саграђен 1835.

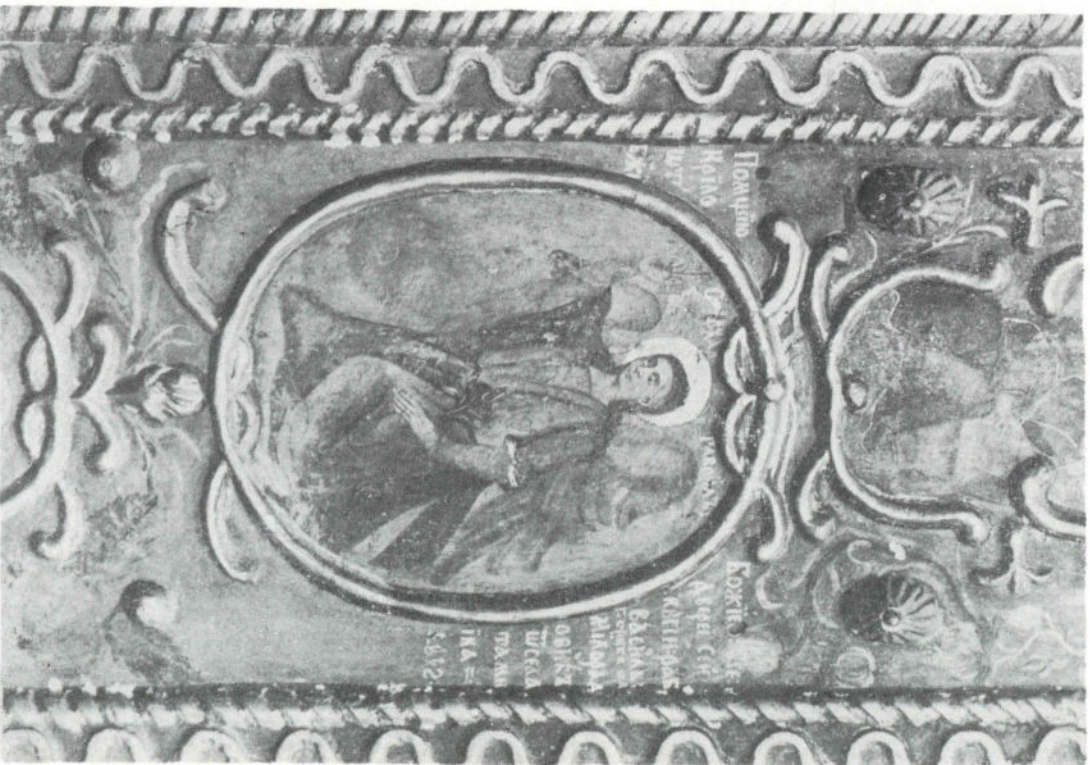
Сл. 30. Царске двери у Такову, рад Јеремије Михаиловића из 1808.

Сл. 31. Царске двери из цркве брвнаре у Цветкама, вероватно рад Јанка Михаиловића Молера из 1812.

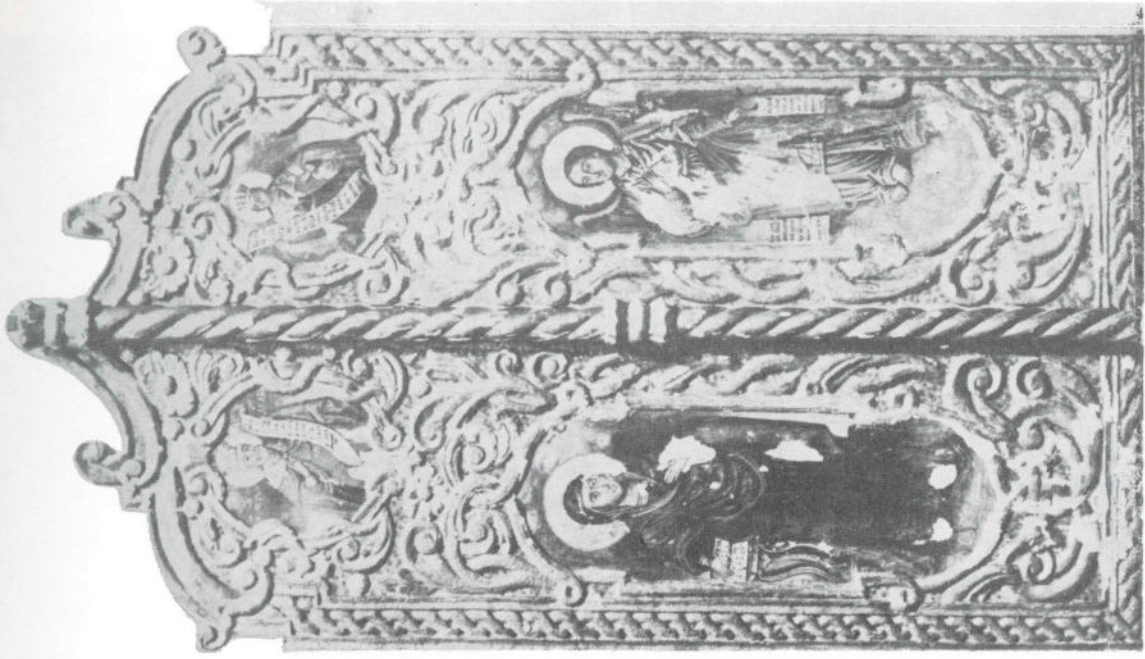
Ст. 32. Царске двери из цркве брвнаре у Цветкама,
деталј Богородице

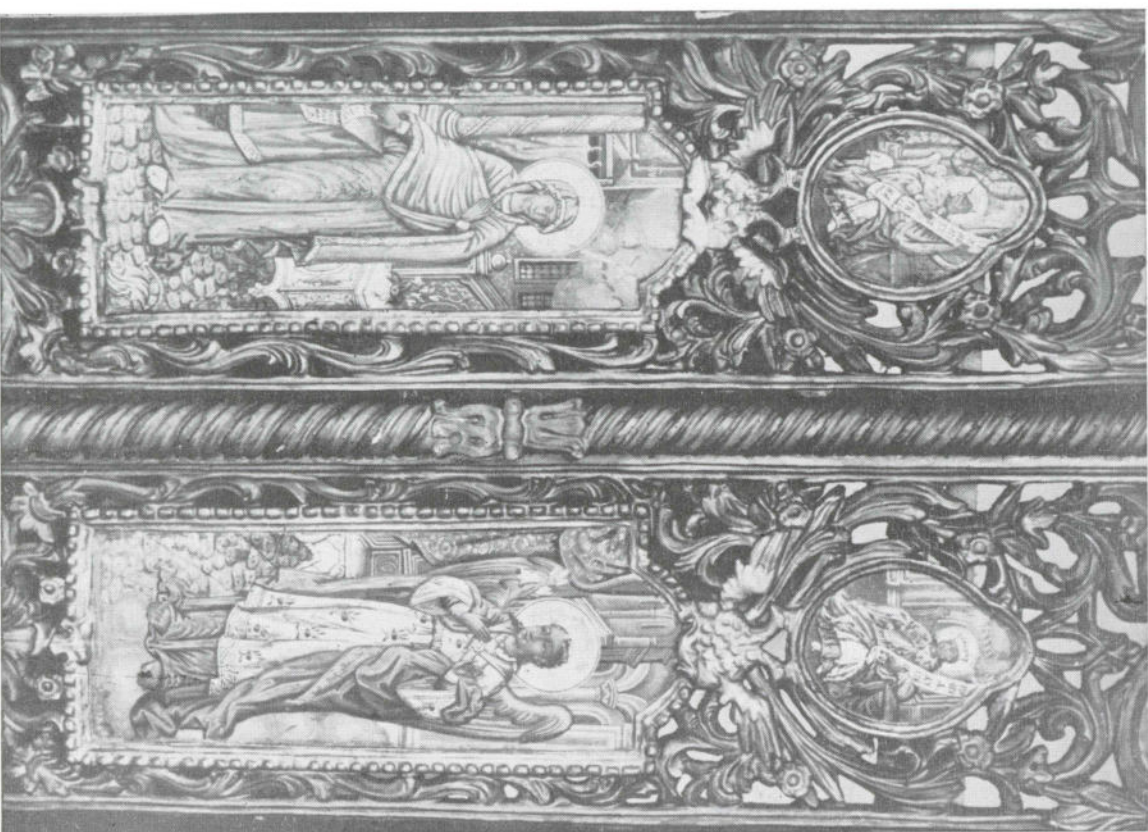
Ст. 33. Царске двери из цркве брвнаре у Цветкама,
деталј Арханђела Гаврила

Сл. 34. Икона Богородице из Жевице, рад
Јанка Михаиловића Молера

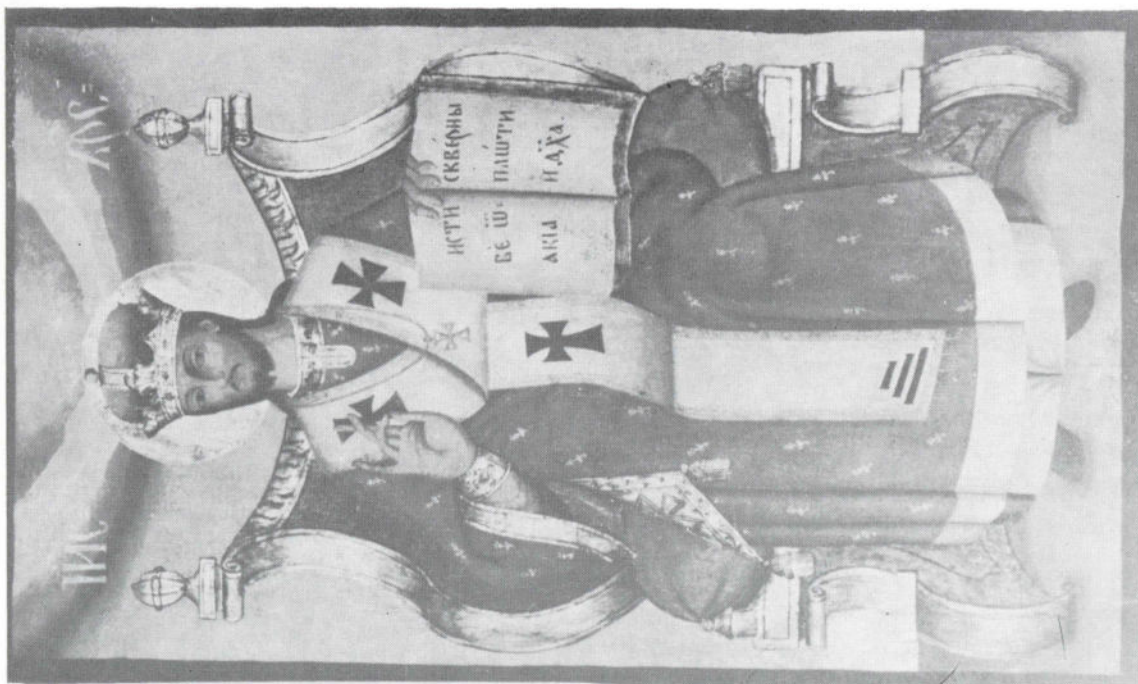
Сл. 35. Царске двери из Брезове, рад Симеона
Лазовића из 1808.

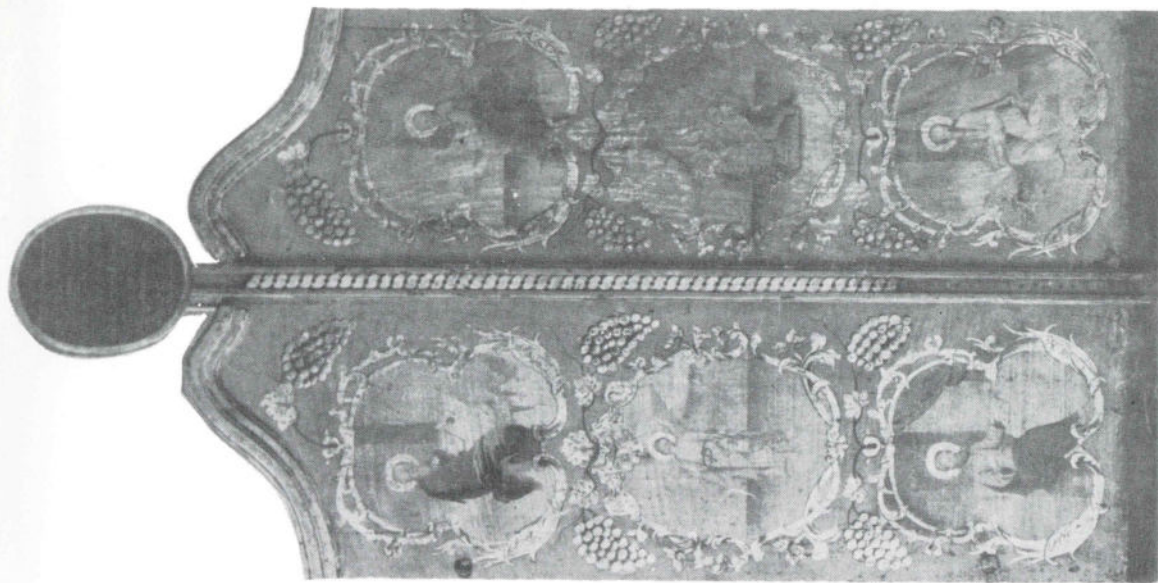
Ст. 36. Царске двери из Ваведенѣа, рад Алексија Лазовића

Ст. 37. Икона Богородице са Христом из манастира Ваведенѣа, рад Николе Апостоловића из 1800.

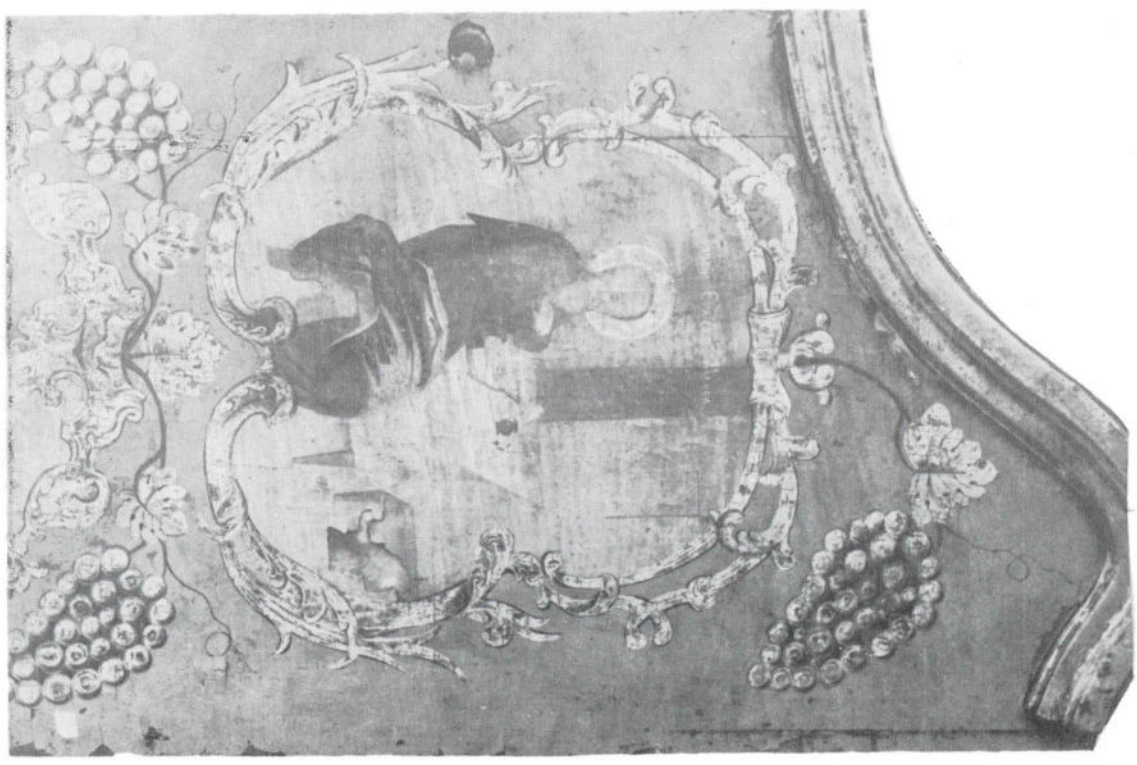
Сл. 38. Икона Иуса Христа из манастира Ваведенья, рад Николе Апостоловића из 1800.

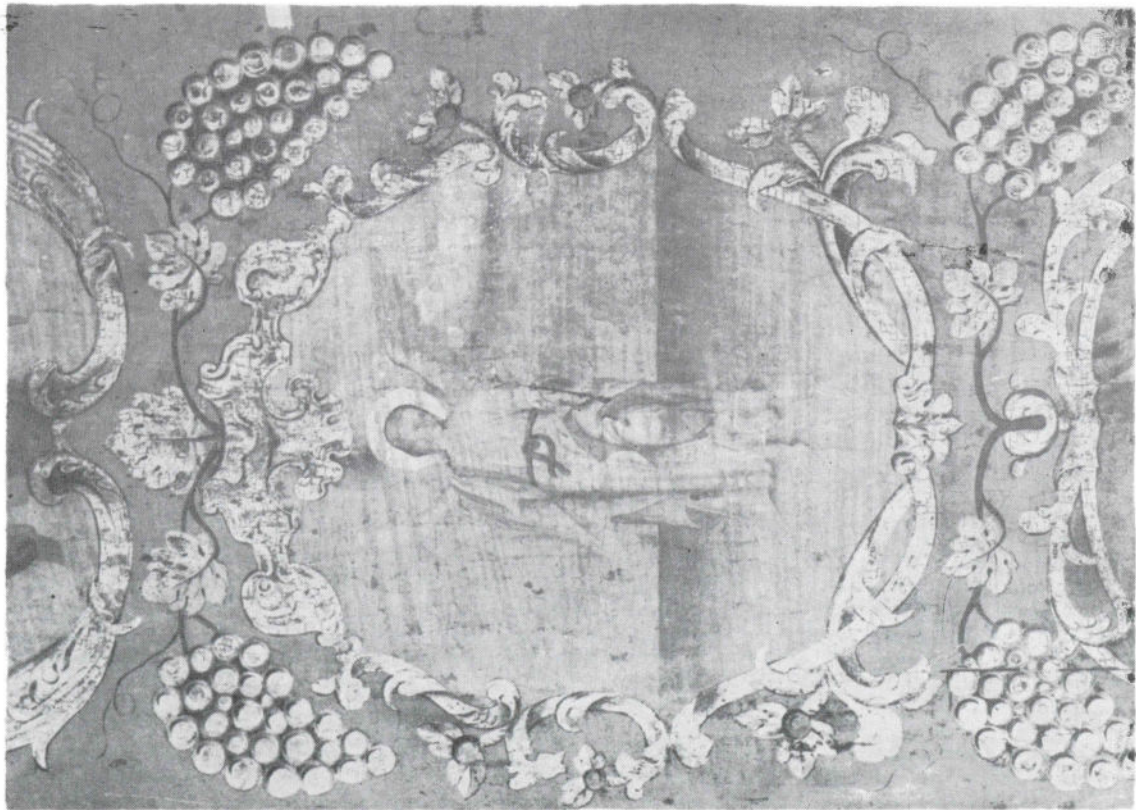
Сл. 39. Царске двери из Љубовнице, рад Николе Апостоловића из 1810.

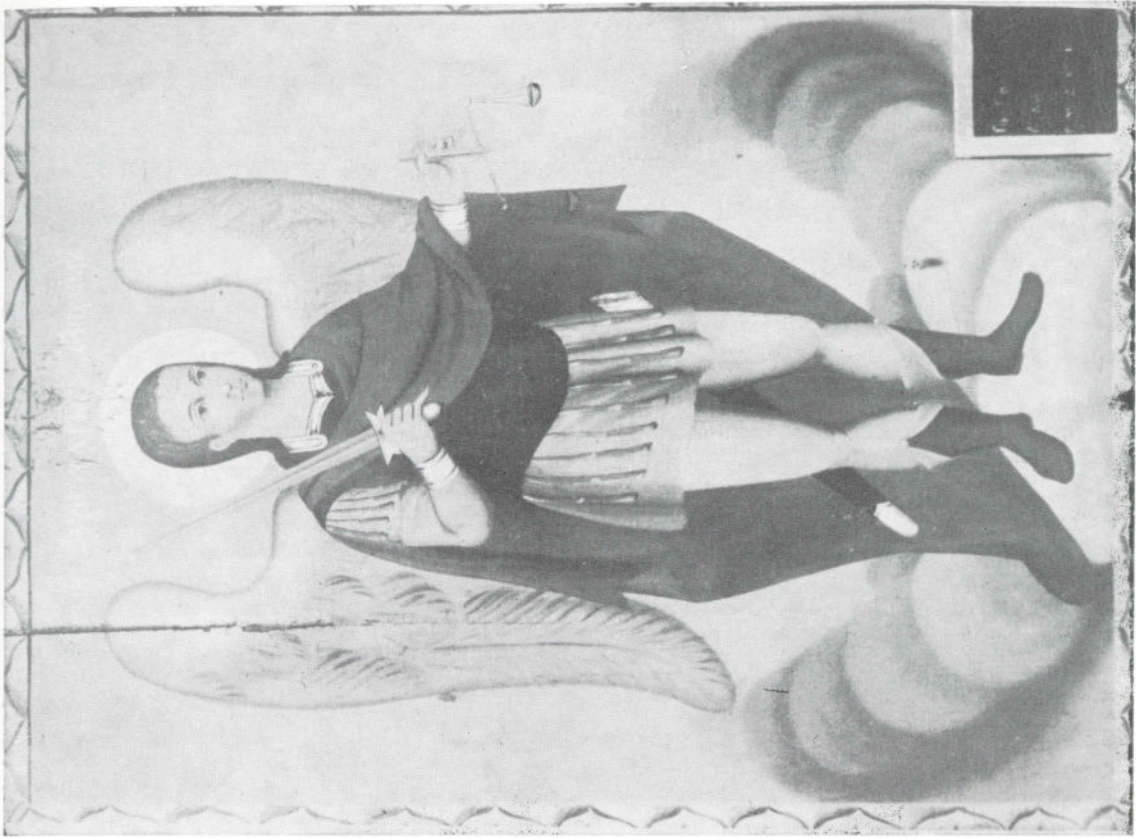
Ст. 40. Запис са потписом сликара Николе Апостоловића на царским
дверима у Љубтовници

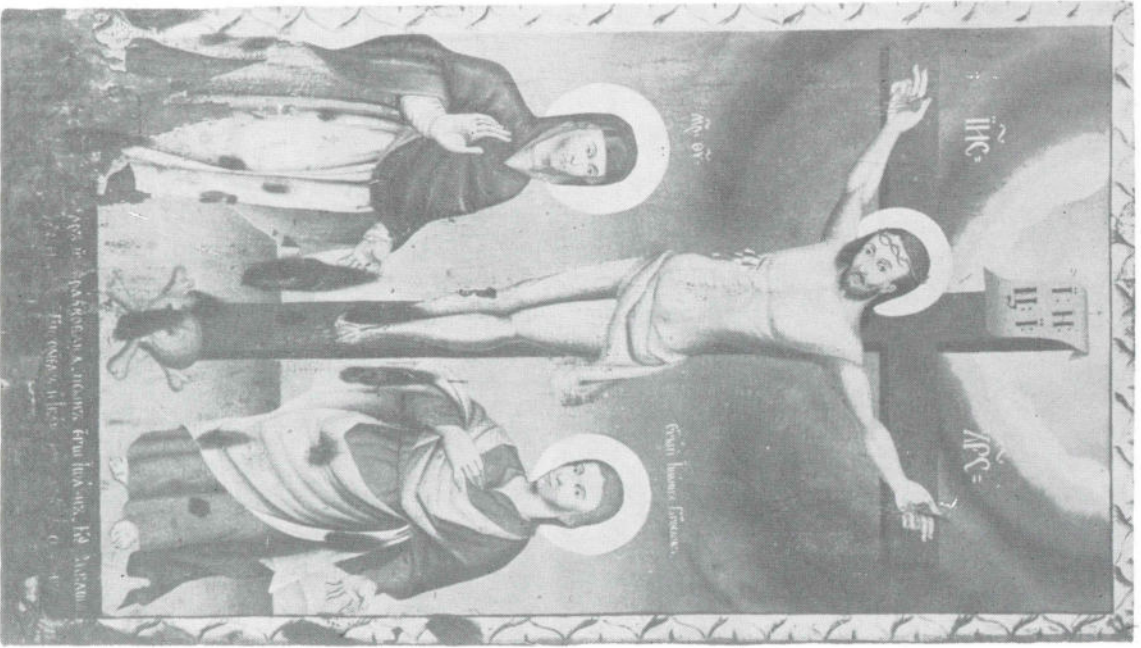
Ст. 41. Царске Двери из Љубтовнице, детаљ Јеванђелистe

Сл. 42. Царске двери из Љубовнице, детаљ арханђела Гаврила

Сл. 43. Икона архистратига Михаила из Љубовнице, рад Николе Апостоловића из 1810.

Ст. 44. Икона Христовог распјећа из Љутовнице, рад
Николе Апостолиовића из 1810.

Ст. 45. Икона Христовог распјећа из Љутовнице, део
Богородице

Сл. 46. Икона Богородице са Христом из Прања, 1827.

Сл. 47. Икона Исуса Христа из Прања, 1827.